

Veljko Maksić

(*Vera*)

ČOVJEK, OKOLIŠ, PRIRODNE POJAVE I KUGA U SLAVONIJI I SRIJEMU TIJEKOM XVIII. STOLJEĆA

UDK 616.98:614(497.5Slavonija)“17“

616.98:614(497.5Srijem)“17“

DOI 10.22586/ss.21.1.11

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. 2. 2021.

Slavonija i Srijem, kao pogranična područja Dunavske Monarhije, kroz čitavo XVIII. stoljeće su bili izloženi osmanskoj ugrozi, ali i prodoru kuge preko sanitarnog kordona. Iako se kuga više puta javljala u neposrednoj blizini Slavonije i Srijema, nije uvijek prešla državnu granicu. No, uz sve mjere, zaraza je nekoliko puta pronašla put do slavonsko-srijemskog prostora tijekom XVIII. stoljeća. Nameće se pitanje kakvi to uvjeti moraju vladati da bi se kuga pojavila i održala na određenom prostoru. Cilj rada je predstaviti uvjete na slavonsko-srijemskom prostoru u kojima se kuga javljala tijekom epidemija tzv. erdeljske i iriške kuge. Kako je za razvoj epidemije neke bolesti važna kolektivna otpornost, najprije je napravljen kratki osvrt na imunitet Slavonaca i Srijemaca. Na to se nadovezuje osvrt na smrtnost u odnosu na spol. Imunitet predstavlja proizvod brojnih čimbenika, među kojima su ishrana i gladovanje. Upravo su ta dva čimbenika posebno predstavljena u radu. Za razvoj bakterija i njihovih prijenosnika moraju se osigurati određeni uvjeti u okolišu, koji su predstavljeni u cjelinama o vremenskim uvjetima i čovjekovu okolišu. Nadalje, važnu ulogu u širenju epidemije imaju prijenosnici, pa je posebna pažnja posvećena životinjama koje su dovedene u korelaciju s kugom. S obzirom na to da su brojni suvremenici dovodili pojavu kuge u korelaciju s potresom, dat je poseban osvrt na ove dvije pojave u Slavoniji i Srijemu tijekom XVIII. stoljeća.

Ključne riječi: glad, imunitet, kuga, potres, Slavonija, Srijem, XVIII. stoljeće

Uvod – bolesti i čovjek

Razvitak čovječanstva popraćen je brojnim prirodnim katastrofama koje su usmjeravale civilizacijski razvoj. Erupcijom Vezuva 79. godine nestali su Pompeji, potres 1667. godine spriječio je daljnji razvoj Dubrovnika, ciklon koji je pogodio Pakistan 1970. godine odnio je nekoliko stotina tisuća života... U ovisnosti o razornoj moći pojedine nepogode trajao je i intenzitet sjećanja na nju. Jedna od tih prirodnih katastrofa koja je zbog svoje razornosti vječno urezana u kolektivnu svijest ljudske populacije jest i epidemija kuge. Stoljećima je pojava kuge pripisivana Božjoj volji, kretanju planeta ili nekim drugim utjecajima na koje čovjek po prirodi svoje moći ne može utjecati. Takvo tumačenje bilo je odraz nemoći čovjeka da spozna pravi uzrok pojave ove epidemije. Međutim, to ne znači da nije bilo onih koji su objašnjenja bolesti tražili u drugim izvorima. Već je Tit Lukrecije Kar (98.-55. pr. Kr.) bio mišljenja da bolesti imaju svoj korijen u prirodi.¹ Ipak, i dalje je najvjerodostojnije objašnjenje pojave bolesti pronađeno u Božjoj volji, što je poticalo razvoj fatalizma i prepuštanja sudbini. Jedna od posljedica takvog stava bilo je sprečavanje razvoja obrambenih sredstava, kao i potrage za djelotvornim lijekom, jer bi to u konačnici značilo miješanje u Božji naum, odnosno djelovanje protiv samog Boga. Na neki način, Europa nije tražila način da se riješi kuge, već se učilo živjeti s kugom.

No, od XVIII. stoljeća kuga polako napušta Europu. Posljednja velika epidemija na zapadu Europe bila je ona u Marseju 1720. godine. Međutim, istok Europe je još čitavo jedno stoljeće čekao na oslobođenje od ove zaraze. Posljednji veliki udari kuge bili su na Balkanu 1828-29. i 1841. godine.² Nakon višestoljetnog haranja Europom kuga se jednostavno povukla. Nameće se pitanje kakva se to promjena morala dogoditi da bi kuga nestala s europskog kontinenta? No, odgovor na to pitanje možda se najprije treba tražiti u pitanju što se to mora dogoditi da se pojavi kuga.

Da bi se epidemija mogla razviti, moraju se zadovoljiti uvjeti za širenje zaraze s jedne na drugu individuu, to jest mora postojati tzv. *Vorgalikov lanac*. On je sačinjen od pet karika: izvor zaraze, put širenja, ulazna vrata zaraznih klica u organizam, virulencija i infektivnost parazita te dispozi-

¹ Gordan Ravančić, *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010), 13.

² Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, prev. Dubravka Celebrini (Zagreb: August Cesarec, 1992), 79. Iako Europa, uglavnom, ne zna za kugu već gotovo dva stoljeća, ona je i dalje prisutna u endemskom području u središnjoj Africi, Arapskom poluotoku, Kurdistanu, u sjevernoj Indiji te pustinji Gobi. Štoviše, svaka od pandemija kuge imala je izvorište u nekoj od ovih regija. Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 12.

cija domaćina.³ Jednostavnije rečeno, u svakoj epidemiji postoji međusobno djelovanje triju osnovnih čimbenika koji uvjetuju zdravlje ili bolest. Ti čimbenici su čovjek i njegova konstitucija, način života te patogeni agens.⁴ Sama prisutnost nekog patogenog agensa nije dovoljna da bi se razvila bolest, „kako u pojedinca, tako i na društvenoj razini. Pojava i trajanje neke epidemije ne ovisi samo o uzročniku nego i o drugim čimbenicima, dijelom biološkim (imunološko stanje izloženih osoba, prenositelji popratne klice itd.) i dijelom o društvenim (posebnosti u ponašanju, standard života, itd.)“⁵

To nas usmjerava na pitanje ima li i sam čovjek odgovornosti u zavijanju gradova i sela u crno. Lucien Febvre je prije gotovo stotinu godina izložio tvrdnju: „Da bi djelovao na okolinu čovjek se ne postavlja izvan te okoline. On ne može izbjeći njezinom utjecaju upravo u trenutku kad sam nastoji djelovati na nju. A priroda koja djeluje na čovjeka, priroda koja se miješa u život ljudskih zajednica da bi ih uvjetovala, nije djevičanska priroda, slobodna od svakog ljudskog dodira; to je priroda na koju je čovjek već duboko ‘djelovao’, duboko je izmijenio i preobrazio. Neprestanim akcijama i reakcijama. Formulacija ‘odnosi ljudskih zajednica i okoline’ jednako vrijedi za oba tobože različita slučaja. Jer čovjek u svojim odnosima istodobno i posuđuje i vraća; priroda daje, ali i prima.“⁶ Ovome bi trebalo još dodati kako priroda zna i uzvratiti, jer odnos čovjeka i prirode je dvosmjernan. Kako čovjek oblikuje prirodu, jednako tako i ona njega. Prirodne karakteristike određivale su zanimanje čovjeka, način života, stil gradnje kuća i drugo. S druge strane, čovjek je nastojao oblikovati tu prirodu kako bi si olakšao život, često ne poimajući dugoročne posljedice. Čovjekov egoizam doveo je do umišljenosti kako je apsolutni gospodar prirode. Sam kršćanski nauk davao je čovjeku uvjerenje kako ima pravo ovladati prirodom jer „sve životinje na zemlji, sve ptice u zraku, sve što se po zemlji kreće, i sve ribe u moru: u vaše su ruke predane“ (I. Mojs, 9: 2-3).⁷

Ipak, katastrofe su mnogo puta razuvjerile čovjeka u njegovu moć da ovlada prirodom. Nakon potresa koji je 1755. godine pogodio Lisabon, Jean Jacques Rousseau konstatira „da priroda nije okupila ovde dvadeset hiljada kuća od šest ili sedam spratova, i da su stanovnici ovog velikog grada bili

³ Branko Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije* (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1968), 114.

⁴ Isto, 17.

⁵ Mirko Dražen Grmek, *Život, bolesti i povijest: teze i razmišljanja* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000), 105-106.

⁶ Robert Delort i François Walter, *Povijest europskog okoliša*, prev. Vesna Pavković (Zagreb: Barbat; Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH, 2002), 2.

⁷ Jure Kaštelan i Bonaventura Duda (ur.), *Biblija. Stari i Novi zavjet* (Zagreb: Stvarnost, 1968), 6. (Stari zavjet)

ravnomernije raspoređeni i jednostavnije smešteni, da bi šteta bila mnogo manja, a možda i ništavna“.⁸ Rusoistička intuicija iznosi na vidjelo međuo-visnosti koje postoje između prirode i društva. Bez obzira na napore kojima je čovjek želio ovladati prirodom i pokazati superiornost nad njom, prirodne nepogode su ga vraćale u realnost, u kojoj mora naučiti živjeti s prirodom i gdje on snosi posljedice katastrofe.

Ni pojava bolesti ne može se izdvojiti mimo odnosa čovjek i priroda. Kuga, kao i „većina zoonoza raširenih kod nekih vrsta kralježnjaka, postoje bez čovjeka i postojale su prije čovjeka. Čovjek ulazi u taj ciklus svojom nepažnjom u jednom trenutku kad je osjetljiv i kad je mikroorganizam spreman napasti.“⁹ Općenito govoreći, ljudska aktivnost je pogodovala naglim provalama i brzom širenju pojedinih bolesti. Migracije stanovništva, vojni pohodi i trgovački putovi, akumuliranje velikog broja pojedinaca na jednom mjestu i brojni drugi čimbenici, išli su u prilog pojavama epidemija.¹⁰

Clive Ponting ističe kako su na obrazac obolijevanja i umiranja ljudi kroz prošlost utjecala četiri čimbenika, a oni se javljaju kao posljedica čovjekovog djelovanja. On ističe kako je osnivanje poljoprivrednih zajednica izložilo ljude bolestima koje su prenijete sa životinja na ljude. Trajna naselja su bila slabo opskrbljena vodom za piće, što je za posljedicu imalo veći broj endemičnih oboljenja. Drugi čimbenik je formiranje gradova. Ono je za sobom povlačilo akumulaciju većeg broja ljudi na jednom mjestu, a to je pogodovalo pojavi i širenju određenih bolesti među gradskom populacijom. Komunikacijskim pravcima, pored ljudi i robe, paradirale su i bolesti čija je pojava među stanovništvom bez kolektivnog imuniteta bila pogubna. Dok je prethodno pogodovalo razvoju i širenju bolesti, poboljšanje higijenskih uvjeta i razvoj medicinske službe¹¹ krajem XIX. stoljeća ograničili su posljedice bolesti na širu populaciju u industrijski razvijenim zemljama.¹²

⁸ Fransoa Valter [Francois Walter], *Katastrofe. Jedna kulturna istorija od XVI do XXI veka*, prev. Tamara Valčić Bulić (Novi Sad: Akademska knjiga, 2012), 107.

⁹ Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, 144.

¹⁰ Isto, 144.

¹¹ Već u XVIII. stoljeću dolazi do znatnih pomaka u razvoju zdravstvene službe. Medicina se polako oslobađa religijskih i narodnih dogmi i konačno hvata korak sa znanostu. Na prostoru Slavonije i Srijema terezijanske reforme utrlje su put razvoju javnog zdravstva. To se opet poklapa s idejama kameralista koji su smatrali da je „zdravo, sretno i bogato stanovništvo predstavlja ujedno i bogatstvo države, a dobro opće zdravstveno stanje važan je dio koncepta sigurnosti građana“. Ivana Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015), 36.

¹² Klajv Ponting [Clive Ponting], *Ekološka istorija sveta. Životna sredina i propast velikih civilizacija*, prev. Dragan Simić (Beograd: Odiseja, 2009), 209; Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, 139.

Suzbijanje zaraznih bolesti ne može biti učinkovito bez zajedničkog djelovanja medicinskih i društvenih čimbenika,¹³ jer gotovo da i nema bolesti na koju izravno ili neizravno ne utječu običaji, socijalno-ekonomski odnosi i položaj čovjeka u društvu.¹⁴ Prema tome, nestanak kuge bi se trebao objasniti međusobnim djelovanjem ovih čimbenika.

Sam Franz von Schraud, rukovodeći liječnik u suzbijanju kuge u Srijemu s kraja XVIII. stoljeća, smatrao je da raširenost i trajanje kuge „nisu prouzrokovani opštim uticajem godišnjeg doba, vremenskih prilika i atmosferom, već predstavljaju posledicu ljudskih propusta i nerada“.¹⁵ Urbanistički loše uređeno naselje, privredna djelatnost stanovništva i drugi čimbenici pogodovali su širenju zaraze i visokom mortalitetu. „Zato nisu stradali samo nepromišljeni i odvažni nego i predostrožni“, nastavlja Schraud, „jer su teško mogli da izbegnu bezbrojnim mogućnostima zaraze“.¹⁶

Shodno navedenom, predmet istraživanja usmjeren je na čovjeka¹⁷ i njegov način života u slavonsko-srijemskom okolišu XVIII. stoljeća u odnosu na dvije pojave kuge; one erdeljske (prva polovica XVIII. stoljeća) i one iriške (zadnje desetljeće XVIII. stoljeća). Analizom izvorne građe¹⁸ te interpretaci-

¹³ Grmek, *Život, bolesti i povijest*, 100.

¹⁴ Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 12.

¹⁵ Franc fon Šraud [Franz von Schraud], *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, prev. Jovan Valra-benštajn (Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1995), 120.

¹⁶ Isto, 31.

¹⁷ Iako bi proučavana tema bila upotpunjena osvrtom na ponašanje stanovništva tijekom epidemije kuge u Slavoniji i Srijemu u XVIII. stoljeću, on je izostavljen. Naime, autor se tom temom već bavio u radu „Između straha i oholosti – prilog poznavanju mentaliteta Srema-ca u vreme epidemije kuge 1795/96. godine“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“* XXIV (2020), 204-224.

¹⁸ Svojevrsna polazna točka u proučavanju pojave kuge na slavonsko-srijemskom prostoru je djelo liječnika Franza von Schrauda. On je opisao tijek borbe s kugom 1795. i 1796. godine na prostoru Srijema i objavio ga najprije na njemačkom (*Geschichte der Pest in Sirmien in den Jahren 1795 und 1796: nebst einem Anhang, welcher die Geschichte der Pest in Ostgalizien, Vorschriften der Pestpolizei, und Ideen über die Ausrottung einiger ansteckenden Krankheiten enthält*, Theil 1-2 (Pesth: gedruckt bei Mathias Trattner, 1801.)), a potom i na latinskom jeziku (*Historia Pestis Sirmiensis Annorum 1795 et 1796*, Tomus I-III (Budae: Sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Pesthiensis 1802.)). Međutim, Schraud je kugi pristupio s polazišta medicinskih dostignuća XVIII. stoljeća, dok je suvremena znanost omogućila da njegove zapise interpretiramo na drugačije načine. Treba napomenuti i kako Schraud veći dio borbe s kugom u Srijemu nije proveo među okuženima, nego sa suprotne strane kordona, zbog čega je, zasigurno, bio zakinut za brojne informacije. Stoga, njegove zapise treba upotpuniti i drugim izvorima. Kratki osvrt na srijemsku epidemiju kuge dao je vukovarski gvardijan Grgur Peštaljić. On je u teološkom djelu *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisma kralja Davida iztomacseno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxje, i iskernje-ga, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati* (Budim, 1797) opisao, između ostalog, stanje u Vukovaru tijekom epidemije. Peštaljić je u svoj rad unosio osobne

jom korištene literature¹⁹ autor je postavio za cilj interdisciplinarnim pristu-

doživljaje, koje je često imao potrebu naglašavati kako bi čitateljima dočarao strahotu koju je proživio. Miroslav Milošević te Dušan i Ivka Novaković su u radu „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“ (*Farmaceutski glasnik* 35 (1979), br. 6: 195-203) predstavili stručnoj javnosti okružnicu pakračkog episkopa Kirila Živkovića iz 1796. godine. U toj okružnici, koja je poslana po svim parohijama episkopije, date su kratke upute kako se boriti s kugom te u kakvim se uvjetima ona može javiti. Upravo nam ona daje uvid u to kako su suvremenici poimali kugu. Zahvaljujući Vasi Krstiću, stručnoj javnosti postale su dostupne okružnice koje su upućivane srijemskom pravoslavnom svećenstvu od strane mitropolita Stefana Stratimirovića tijekom epidemije kuge 1795/96. godine („Okružnice svećenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, u: *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva*, Biblioteka centralnog higijenskog zavoda (Beograd: 1940)). Spoznaje o kugi i općim životnim uvjetima na slavonsko-srijemskom prostoru autor je upotpunio zabilješkama iz kronika i ljetopisa samostana u Pančevu, Osijeku, Slavonskom Brodu, Vukovaru te Šarengradu (vidjeti u popisu izvora i literature). Zahvaljujući matičnim knjigama umrlih u Vukovaru (Hrvatska (dalje: HR), Državni arhiv Osijek (dalje: DAOS), Matične knjige umrlih rimokatolične 1777.-1796 sv. Filipa i Jakova, Vukovar (dalje: MKU 1777.-1796. rkt. sv. Filipa i Jakova, Vukovar); HR, DAOS, Matične knjige umrlih pravoslavne 1777.1810, Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar (dalje: MKU 1777.-1810. prav. Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar) te jednom popisu umrlih od kuge u Vukovaru 1795. godine (HR, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar (dalje: DAVU), fond Vukovarsko vlastelinstvo (dalje: VV), Najstariji temeljni spisi Vukovarskog vlastelinstva, kut. 4, Specificatio Illorum Vetero Vukovariensium, qui a tempore inchoata Pestis mortui sunt et quidem) autor je uspio utvrditi broj preminulih kojima je uzrok smrti kuga. Time je mogao utvrditi smrtnost prema spolu.

¹⁹ Dok je u europskoj historiografiji izučavanje kuge već odavno ukorijenjeno, hrvatskim povjesničarima je ona tek unazad dva desetljeća u fokusu. Bilo bi pogrešno reći da se hrvatska historiografija prije toga nije bavila problemom kuge. Radovi Janka Barléa su među prvima zagreblji površinu ove neistražene teme. Ipak, tek za doktorsku disertaciju Gordana Ravančića „Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku. Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2006) moglo bi se reći da je potakla istraživanje povijesti kuge na hrvatskom prostoru suvremenim povijesnim pristupom. Što se tiče Slavonije i Srijema, treba izdvojiti radove Ivane Horbec i Roberta Skenderovića. Prva je u knjizi *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj* predstavila razvoj sanitarnog kordona kroz aspekt kameralističke teorije te tako dala objašnjenje zdravstvene politike Dunavske Monarhije. Robert Skenderović se bavio proučavanjem kuge u središnjoj Slavoniji tijekom XVIII. stoljeća. Među rijetkim je hrvatskim istraživačima koji su se pozabavili demografskim promjenama povezanim s epidemijama kuge. Od znanstvenika koji su se bavili izučavanjem kuge treba izdvojiti još srpskog povjesničara Slavka Gavrilovića. On je u knjizi *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka* (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, 1979) posvetio jedno poglavlje pojavi kuge u Srijemu prve polovice XVIII. stoljeća. Njegov rad je više faktografskog karaktera nego što ulazi u izučavanje same bolesti. Gavrilović je bio jedan od sudionika značajnog znanstvenog skupa posvećenog iriškoj kugi, odnosno obilježavanju dvjesto godina od te epidemije. Spoznaje s tog skupa objedinjene su u *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, ur. Vojislav Jovanović (Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1996.). U sklopu obilježavanja te obljetnice prevedena je na srpski jezik njemačka verzija Schraudovog djela o povijesti iriške kuge, što je bio značajan doprinos srpskoj, ali i regionalnoj historiografiji. Unatoč tome što je kuga našla svoje mjesto u hrvatskoj i regionalnoj historiografiji, ova tema je još uvijek nedovoljno istražena. Dok su se navedeni povjesničari bavili izučavanjem događaja koji su uslijedili po stupanju kuge na

pom predstaviti uvjete koji su postojali na slavonsko-srijemskom prostoru tijekom XVIII. stoljeća te preispitati koliko su oni pogodovali širenju zarazne bolesti. Kroz aspekt imuniteta i spola razmatrana je predodređenost stanovništva Slavonije i Srijema na obolijevanje. Na imunitet treba gledati i kao na posljedicu loše ishrane, odnosno izgladnelosti, koja nije bila rijetka pojava XVIII. stoljeća. Nadalje, razvoj određenog patogenog agensa moguć je tek ako su zadovoljeni određeni uvjeti u okolišu. Stoga je pojava kuge promatrana i kroz aspekt vremenskih uvjeta, kao i samog čovjekovog okruženja, od prirodnih karakteristika do arhitektonskog uređenja na slavonskom-srijemskom prostoru u XVIII. stoljeću. Nemalu ulogu u čovjekovom okruženju igraju životinje jer često mogu biti prenositelji bolesti, pa je u radu napravljen osvrt i na njih. Kako su suvremenici u potresima vidjeli pretkazanje kuge, autor je pokušao utvrditi postoji li povezanosti između ovih dviju pojava.

Kolektivna otpornost – imunitet i pojava kuge

Epidemija „nastaje tek onda kad nivo osjetljivosti kolektiva dopušta širenje infekcije, tj. kad imunost ili rezistencija padne ispod nekog nivoa“.²⁰ Na obrambene sposobnosti organizma utječu brojni čimbenici kao što su opće stanje organizma, starost, spol, ishranjenost, odmorenost i drugi. Sličnog mišljenja je bio i rukovodeći liječnik u suzbijanju iriške kuge u Srijemu, koji je smatrao „da onaj čovek kod kojeg izbije kuga mora za to imati telesne predodređenosti, neku prijemčivost za zarazu“.²¹

Imunitet je prirodna ili stečena otpornost organizma na bakterijske ili virusne patogene, bolesti i infekcije, dok ima zadovoljavajuću toleranciju da izbjegava alergijske i autoimune bolesti. Zapravo, on je proizvod rada limfocita, uključujući T i B stanice, koje su glavni tip stanica u imunološkom sustavu. T stanice dirigiraju proizvodnjom citokina i potiču B stanice na proizvodnju antitijela, odnosno uništavaju antigen-prezentirajuće stanice koje su toksične. Pad imuniteta je zapravo poremećaj u radu ovih stanica, a uzroci mogu biti brojni, od kojih će neki biti predstavljeni kroz rad.²²

slavonsko-srijemski prostor ili njezinim posljedicama, izostavljena su istraživanja u kakvim se uvjetima kuga javljala na slavonsko-srijemskom prostoru u XVIII. stoljeću.

²⁰ Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 104-105.

²¹ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 118.

²² Annina Seiler, Christopher P. Fagundes i Lisa M. Christian, „The Impact of Everyday Stressors on the Immune System and Health”, u: *Stress Challenges and Immunity in Space*, ur. Alexander Choukér (Cham: Springer, 2020), 72; Grupa autora, *Imunologija* (Zagreb: Medicinska naklada, 2010), 5-7.

Među tri glavna jada svake bolesti Seneka je na prvo mjesto postavio strah od smrti.²³ Svakodnevna opterećenost potencijalnim okončanjem života među stanovništvom zaraženog područja ostavljala je posljedice na mentalno zdravlje, bez obzira na njihovu ustrajnost u religijskom poimanju zagrobnog života. Dugotrajna izloženost stresnim situacijama izazvanim strahom dovodi do pada imuniteta, a to u konačnici rezultira i većom podložnosti zarazi. Kronični stres može potisnuti ili poremetiti urođene ili razvijene imunološke odgovore mijenjajući ravnotežu citokina tipa 1 ili tipa 2, čime dolazi do narušavanja imunološkog obrambenog mehanizma.²⁴

Negativne posljedice straha i stresa na otpornost organizma na kugu prepoznali su i suvremenici. Među tri najpouzdanija obrambena sredstva protiv kuge von Taube je naveo hladnokrvnost i odbacivanje straha,²⁵ dok je pakrački episkop Kiril Živković smatrao da se izbjegavanjem gnjeva, brige i straha može sačuvati od kuge.²⁶

Pojavu kuge u Slavoniji i Srijemu ne treba promatrati kao izoliranu bolest. Naprotiv, trebamo uzeti u obzir cjelokupnu patocenozu, jer su bolesti u nekoj populaciji u međusobnoj ovisnosti.²⁷ Nerijetko prisutnost jedne bolesti utječe na prisutnost druge,²⁸ jer već oslabljeni organizmi lako podliježu novim patogenima.

Sudeći po jednom izvoru iz Odescalchijeva arhiva s početka XVIII. stoljeća, mnogi su Srijemci patili od kroničnih bolesti. Nepoznati autor je velike groznice pravdao nezdravom klimom, naglašavajući kako od „ovih bolesti ne ozdravljuje se za mesec, već se pati čitavu godinu. Malo treba da bi se obolelo od ovih groznica. Dovoljno je popiti malo vode, ili se nahladiti ujutro i uveče, ili se otkriti za vreme noći.“²⁹ Isti je zamijetio veliku smrtnost među djecom, smatrajući da mnogi od njih umiru zbog nezdrave klime.³⁰ Slično

²³ Grmek, *Život, bolesti i povijest*, 120.

²⁴ Seiler, Fagundes i Christian, „The Impact of Everyday Stressors on the Immune System and Health”, 74.

²⁵ Friedrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, ur. Stjepan Sršan (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, 2012), 133. Ostala dva sredstva koja von Taube navodi su uzdržavanje od jedenja mesa i pušenja duhana u velikim količinama. Isto, 133.

²⁶ Miroslav Milošević, Dušan Novaković i Ivka Novaković, „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“, *Farmaceutski glasnik* 35 (1979), br. 6: 197. Pakrački episkop s kraja XVIII. stoljeća, Kiril Živković, izdao je 1796. godine upute za borbu protiv kuge.

²⁷ Grmek, *Život, bolesti i povijest*, 66.

²⁸ Isto, 67.

²⁹ Marko Jačov, *Srem na prelomu dva veka (XVII-XVIII)* (Sremski Karlovci: Eparhija sremska, 1990), 85.

³⁰ Isto, 85.

je zabilježio putopisac Friedrich Wilhelm von Taube 70-ak godina kasnije. On je za đakovačko vlastelinstvo iznio konstataciju kako „umire nekršteno mnogo male djece“.³¹ Isti je zabilježio kako „zloćudne groznice koje odnose tako mnogo ljudi, naročito stranaca, da su Osijek i Petrovaradin nazvani grobljem Nijemaca“.³² Razlog tome je našao u obitavanju uz močvare koje zagađuju zrak „i stvaraju opasne trule groznice, koje ako se prebole i izliječe, ipak ostavljaju čitavo tijelo poremećeno. Osim toga ovdje su komarci i drugi insekti nepodnošljivi.“³³ Obolijevanje od močvarne groznice iscrpljivalo je organizam i činilo ga podložnijim drugim bolestima. Naime, plazmodiji „koji uzrokuju malariju su praživotinje koje se hrane hemoglobinom iz krvi i izazivaju kod bolesnika učestale groznice; da bi se razvili potrebne su im žlijezde slinovnice komarca anofelesa, čija ženka treba jedan obrok krvi dnevno u razdoblju kada je plodna. Bodući svojim rilcem toplokrvne životinje, ona može prenijeti plazmodij.“³⁴

Među Srijemcima je postojalo vjerovanje kako određena bolest može spriječiti razvoj druge bolesti.³⁵ Tako se venerični triper smatrao pouzdanom zaštitom od kuge.³⁶ Iako vjerovanje nije bilo utemeljeno u praksi, ono je dokaz postojanja spolnih bolesti među srijemskom populacijom. Liječnik J. Kittl zamijetio je veliki broj oboljelih od šuge, ironično zaključivši kako bi ilirski seljak „da šuga zaista predstavlja odbrambeno sredstvo protiv kuge, bio najpogodniji stanovnik naše granice prema Turskoj“.³⁷

Ovaj kratki popis bolesti (koji ovim nabrojanjem nije okončan) samo ukazuje na plejadu bolesti koja je bila prisutna na slavonsko-srijemskom prostoru. To se na neki način odražava i u Schraudovom tumačenju kako kuga „ne može biti jednoobrazna zarazna bolest koja ne šteti ni starost, ni pol, ni telesnu konstrukciju, koja napada bez obzira na vremenske prilike, godišnje doba i pod celom kapom nebeskom. Radi se o hiljadu različitih bolesti, koje

³¹ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 164.

³² Isto, 22.

³³ Isto, 154.

³⁴ Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, 142.

³⁵ Zanimljivo je opažanje liječnika V. Seelea o četvoro djece koje je liječio od boginja. Za vrijeme terapije njihovi roditelji su oboljeli od kuge, dok djeca nisu podijelila istu sudbinu. Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 119. Moguće je da su određene bolesti, poput pseudotuberkuloze, pridonosile da organizam bude gotovo u potpunosti imun na *Yersinov* bacil. Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, 139. Neka istraživanja su donijela zaključak da je „nasledena genetska struktura koja potiče od Crne Smrti obezbedila današnji imunitet od HIV/ AIDS-a“. Norman Kantor [Norman Cantor], *U vrtlogu kuge*, prev. Veljko Nikitović (Beograd: NNK Internacional, 2010), 200.

³⁶ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 119.

³⁷ Isto, 119.

mi s obzirom na manje ili više slične slučajeve nazivamo zajedničkim imenom kuga, tako da bi bilo neoprostivo u tolike raznolikosti upućene lekare naoružati jednom jedinom medicinskom formulom.³⁸ On je do ovoga zaključka došao stotinu godina prije nego što se konačno našao uzročnik kuge i bilo moguće objašnjenje razvoja bolesti. No, njegova konstatacija kako se ne radi o jednoj jedinstvenoj bolesti mora se uzeti kao točna. Kuga je došla u već oformljeno društvo drugih bolesti i krenula u suživot s njima. Dakako, u mnoštvu smrti koje su uslijedile po pojavi kuge, nisu sve njome izazvane. I druge bolesti odnosile su živote, ali njihov pohod objedinjen je pod djelovanjem kuge.

Smrtnost u odnosu na spol

Franz von Schraud zamijetio je tijekom tzv. iriške kuge veću smrtnost žena u pojedinim mjestima. Govoreći o kugi u Neradinu zabilježio je: „Do kraja meseca umrlo je trinaest osoba, najviše žena, prvenstveno onih koje su se brinule o bolesniku, ili koje su pomagale pri sahranama.“³⁹ S pravom je zaključivao kako je to stoga što žene brinu za oboljele i time su više izložene zarazi.⁴⁰ S nešto drugačijom konotacijom, tvrdio je isto Konstantin Stojšić u pismu mitropolitu Stefanu Stratimiroviću. „I štogod se obde zla do sada trefilo sve je ot žena proizišlo, zašto? One su črez svoje muževe koji su na stražima trefljali, ručak noseći, u podozriteljne kuće ulazile i vodom bolesnima glave zavijale, takovim pak načinom zlo po varoši rasprostranjavale.“⁴¹ Međutim, treba imati na umu i ono što je Gordan Ravančić napomenuo u slučaju kuge u Dubrovniku tijekom XIV. stoljeća. Naime, ranije stupanje u brak, kao i veći natalitet (ekvivalent s većim brojem trudnoća), doprinijeli su da žene imaju prosječno slabiji imunitet nego muškarci, pa su stoga njihove šanse za infekciju veće.⁴² Isto tako, „žene Slavonke moraju teško raditi“, kako je naveo von Taube, što je svakako moralo imati utjecaja na njihovo zdravstveno stanje.⁴³

Ipak, Ravančić upozorava kako europske kronike o epidemiji iz 1361. godine svjedoče kako je kuga „kosila prije svega mušku čeljad“.⁴⁴ Sličan podatak

³⁸ Isto, 107.

³⁹ Isto, 21.

⁴⁰ Franz von Schraud uočio je kako je smrtnost žena u Irigu srpnja 1795. godine bila veća nego muškaraca, „prvenstveno onih koje su se brinule o bolesniku, ili koje su pomagale pri sahranama“. Isto, 21.

⁴¹ Petar Mikić i Luka Kolarović, „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“, *Krovovi* 22/23 (2008/2009), br. 71/74: 230.

⁴² Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku*, 151-152.

⁴³ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 94.

⁴⁴ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 132.

donosi i Slavko Gavrilović, vezano za tzv. erdeljsku kugu, gdje je zabilježena veća smrtnost žena u odnosu na muškarce.⁴⁵ No, prema jednom zapisu iz Odescalchijeva arhiva, tijekom tzv. erdeljske kuge na njegovom vlastelinstvu kuga je odnijela 3107 žena naspram 2982 muškarca.⁴⁶ U vrijeme erdeljske kuge na vlastelinstvima Zemun i Karlovci najviše je stradalo djece, a potom odraslih muškaraca. Iločko vlastelinstvo najviše je izgubilo muškaraca, a potom djece, dok je na mitrovačkom vlastelinstvu umrlo više žena nego muškaraca.⁴⁷

Odnos smrtnosti prema spolu u slučaju iriške kuge prikazan je na primjeru Starog Vukovara. No, prije razmatranja smrtnosti prema spolu, nužno je utvrditi ukupan broj umrlih u Starom Vukovaru. Rukovodeći liječnik u suzbijanju kuge u Srijemu, Franz Schraud, naveo je broj od 58 preminulih,⁴⁸ dok je u jednom popisu koji se čuva u Državnom arhivu u Vukovaru navedeno 70⁴⁹ osoba preminulih od kuge, ali i od nekih drugih bolesti.⁵⁰ Pregledom popisa uočava se kako je jedna osoba unijeta dva puta. Radi se o Vasi (Vasiliju) Bakaloviću koji je preminuo 5. studenog. Već time je početna brojka svedena na 69 preminulih od kuge. Nadalje, kako je naznačeno u matičnim knjigama, Teodor Šiklošanin i Teodor Simić su ista osoba, pa je broj sveden na 68 osoba. Od navedenog broja, za njih šestero je upisano da su umrli od kuge ili prirodnom smrću, što nas onemogućuje da odmah dođemo do točnog broja onih koji su podlegli kugi. U rješavanju ovog problema nužno je pregledati matične knjige, kako katoličke, tako i pravoslavne. Potonje nam olakšavaju posao jer je pravoslavni svećenik točno navodio uzrok smrti. Tako je kod onih koji su bili zaraženi kugom dodana opaska „umro od kuge“. Ta opaska nam pomaže da riješimo problem onih šestero kod kojih se ne zna točan uzrok smrti. Kraj imena triju osoba s popisa zabilježen je razlog smrti u pravoslavnim matičnim knjigama, dok se za Anu Jugurčić zna da je prva katolkinja koja je podlegla kugi. Ostaje nam utvrditi razlog smrti Simeona Vilerčića, sina Ilije Vilerčića. Problem je što smrt Simeona Vilerčića nije zabilježena u matičnim knjigama, već samo smrt Kirila Vilerčića, Ilijinog pastorka. Po pravoslavnim matičnim knjigama, Kiril je preminuo 29. rujna (po julijskom kalendaru), i to od kuge, dok je po arhivskom popisu Simeon umro

⁴⁵ Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, 251.

⁴⁶ Jačov, *Srem na prelomu dva veka*, 88.

⁴⁷ Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, 251.

⁴⁸ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 105.

⁴⁹ Broj od oko 70 preminulih od kuge navodi i kroničar franjevačkog samostana u Šarengradu. Budimir Cvitković (ur.), *Ljetopis franjevačkog samostana u Šarengradu* (Šarengrad: Franjevački samostan Šarengrad, 2002), 147.

⁵⁰ HR, DAVU, VV, Najstariji temeljni spisi Vukovarskog vlastelinstva, kut. 4, Specificatio Illorum Vetero Vukovariensium, qui a tempore inchoata Pestis mortui sunt et quidem.

10. listopada (po gregorijanskom kalendaru).⁵¹ Iako bi se moglo raditi o istoj osobi, smrt i jednog i drugog treba računati zasebno dok se sa sigurnošću ne bude mogla potvrditi pretpostavka. Kako je kuga zabilježena u njihovom domu te je odnijela i samog Iliju Vilerčića, nesumnjivo se smrt njegovog sina i pastorka može pripisati kugi. S druge strane, za dvogodišnjeg Franciscusa Grossicha nije bilo moguće utvrditi uzrok smrti, pa će on biti izuzet iz popisa umrlih od kuge, kao ona osoba koja je umrla prirodnom smrću.⁵²

No, ni u arhivskom zapisu nije naveden konačni broj umrlih od kuge. Pravoslavni svećenik je kugu kao uzrok smrti naveo kod još nekoliko osoba. Isto tako, ni vremensko razdoblje haranja kuge po Vukovaru ne slaže se u izvorima. Po zapisu rukovodećeg liječnika u suzbijanje kuge u Srijemu, posljednji zaraženi kugom umro je još krajem studenog. Međutim, pravoslavni svećenik je u matičnoj knjizi umrlih još 14. prosinca 1795. godine⁵³ (po julijanskom kalendaru) zabilježio kugu kao uzrok smrti kod preminulog muškarca. Jednostavnim prebrojavanjem osoba koje se nalaze na arhivskom popisu i u matičnim knjigama, u razdoblju od 22. kolovoza, dana kada je kuga odnijela prvu žrtvu u Vukovaru, do 25. prosinca 1795. godine (kada je preminuo posljednji oboljeli od kuge), u Vukovaru su umrle barem 82 osobe čija se smrt može povezati s ovom zarazom. Prema tome, čak 24 osobe više nego što je to zabilježio liječnik Schraud, uz uvjet da je pravoslavni svećenik pisao uzrok smrti u skladu s liječničkom dijagnozom.⁵⁴

Pored ove 82 osobe, na popisu umrlih od kuge u Vukovaru mogle bi se naći još 4 osobe: Maria Bakalović (supruga kneza Jovana Bakalovića), Antonio Dugalić⁵⁵ te Magdalena i Marija Bartolović. Iako njihova smrt nije pripisana kugi u matičnim knjigama, možemo zaključiti da su uistinu podlegli ovoj zarazi. Sve četiri osobe dolaze iz obitelji za koje se zna da su bile zaražene kugom. Štoviše, smrt Marije Bakalović liječnik Michael Gellei je i pripisao

⁵¹ Razlika između gregorijanskog i julijanskog kalendara u XVIII. stoljeću je 11 dana.

⁵² Usporedbom arhivskog popisa i matičnih knjiga mogu se utvrditi neslaganja u navodu pojedinih imena zabilježenih osoba. Primjerice, prezime obitelji Gruić u arhivskom zapisu redovito je pisano Marinković. Gavril Jovanov je zaveden u arhivskom popisu kao Gajo Čebedžija, dok je Jelisaveta Jovanov upisana kao Jelisaveta Čebedžija. Marija Jugurčić je iz nekog razloga zavedena kao Katarina. U sva tri slučaja poklapaju se datumi smrti u arhivskom popisu s onima u matičnim knjigama. HR, DAOS, MKU 1777.-1796. rkt. sv. Filipa i Jakova, Vukovar; HR, DAOS, MKU 1777.-1810. prav. Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar.

⁵³ S obzirom na razliku u kalendarima, posljednja žrtva kuge u Vukovaru preminula je 25. prosinca 1795. godine.

⁵⁴ HR, DAOS, MKU 1777.-1796. rkt. sv. Filipa i Jakova, Vukovar; HR, DAOS, MKU 1777.-1810. prav. Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar.

⁵⁵ Iako smrt Antonia Dugalića može biti pripisana i nekom drugom uzroku, i on je pridodan konačnom popisu umrlih od kuge zbog činjenice da mu je obitelj bila zaražena.

kugi, dok razmak između smrti Magdalene i Marije Barolović od svega dva dana (25. i 27. 11. 1795.) navodi na isti zaključak.⁵⁶

Shodno navedenom, dolazimo do broja od 86 osoba čija je smrt izazvana kugom. Nakon razvrstavanja preminulih s popisa prema spolu može se utvrditi kako ni smrtnost u Starom Vukovaru tijekom tzv. iriške kuge ne ide u prilog ranije navedenoj teoriji. Prihvati li se broj od 86 osoba preminulih od kuge kao točan, onda dolazimo do 49 preminulih muškaraca naspram 37 žena kojima je život odnijela kuga.

Glad i siromaštvo kao plodno tlo za razvoj bolesti

Francuski filozof Jean-Paul Sartre svojevremeno je zapisao: „Kuga djeluje samo kao preuveličavanje odnosa među klasama: ona napada bijedu, pošteduje bogate.“⁵⁷ Neimaština je često dovodila do gladovanja koje je moglo kao krajnji rezultat imati smrt, jer izgladnjeli organizam postaje ranjiviji na patogene.⁵⁸ Prihvaćajući ovakav kauzalni niz došlo bi se do zaključka da je siromaštvo jedan od preduvjeta bolesti, a oboje su tretirani nepoželjnima u vrijeme prosvijećenih apsolutista.⁵⁹ Nadalje, u kameralističkom društvu Dunavske Monarhije „s jedne strane, bolesni nisu samo mogli privređivati pa su postajali teret zajednici, a s druge strane oni siromašni zbog loše prehrane i loših higijenskih uvjeta više su obolijevali“.⁶⁰

Općenito govoreći o gladi u Europi, može se zaključiti kako je ona nestajala s povećanjem proizvodnje i uvozom hrane tijekom XVIII. i XIX. stoljeća. Ipak, znala se javiti uslijed društvenog i ekonomskog raspada izazvanog ratovima. Pored toga, porast populacije za sobom povlači potrebu za većom proizvodnjom hrane. No, to nije nužno pratilo i povećanje poljoprivrednih površina, što je za posljedicu imalo neuhranjenost i glad. Ako se tome pridodaju nerodne godine, pojava epidemije je bila gotovo neupitna. „Jedna loša žetva, još kako tako. Drugo, cijene počinju ludovati, nastupa glad, i to nikada sama: ranije ili kasnije, ona otvara vrata epidemijama koje, naravno, imaju svoje vlastite ritmove.“⁶¹ Dvije loše žetve zaredom bile su prava katastrofa, i to ne samo za siromašne, već za čitavo društvo. One zalihe žita ostavljene za sjetvu seljaci su bili prinuđeni pojesti, pa se katastrofa mogla nazirati i

⁵⁶ HR, DAOS, MKU 1777.-1796. rkt. sv. Filipa i Jakova, Vukovar; HR, DAOS, MKU 1777.-1810. prav. Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar.

⁵⁷ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 81.

⁵⁸ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 22.

⁵⁹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 208.

⁶⁰ Isto, 36-37.

⁶¹ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 73.

u nadolazećoj godini.⁶² Nerodne godine za sobom su povlačile porast cijena hrane, pa su obiteljski prihodi potrošeni na njezinu kupovinu. Stoga ne čudi što su vjenčanja, pa čak i sprovodi, imali tako značajnu društvenu ulogu, jer je bogata trpeza nametnuta običajima brojne privlačila.⁶³

Pored toga, razdoblja gladi popraćena su i masovnim migracijama, to jest potragom za hranom i zaradom. Izgladnjeli organizmi na putu za kruhom sa sobom su mogli ponijeti i neželjenog suputnika u druge krajeve.⁶⁴

Moguće je kako su Velika glad i globalno zahlađenje koje je pogodilo Europu u XIV. stoljeću utjecali na pogoršanje ishrane, a krajnji rezultat toga je bilo nepovoljno zdravstveno stanje. Nastavno na to, oslabljeni organizmi lako su padali pred naletom kuge.⁶⁵ Zapisi B. Benasara o epidemiji iz 1599. godine koja je pogodila sjevernu Španjolsku idu u prilog toj tezi. Zabilješka za Valladolid glasila je „Umrlo je nekoliko lica iz visokog društva, ali najviše je bilo sirotinje“, a za Sepulvedu „Svi koji su umrli u ovom gradu i na ovoj zemlji, bili su puka sirotinja i nisu imali (...) čime da se prehrane.“⁶⁶ Određena korelacija između kuge i gladi ogleda se u raspravi Césara Morina o kugi (Paris, 1610). On je jedno poglavlje u toj raspravi naslovio „Kako kuga obično prati velike gladi“.⁶⁷

Govoreći o epidemijama kuge tijekom srednjeg vijeka, francuski znanstvenik Jean-Noël Biraben je zaključio kako je izbijanju epidemije uglavnom prethodila zdravstvena iscrpljenost ljudske zajednice, kao posljedica proživljavanja ili netom preživjelog razdoblja gladi. On je to predočio sljedećom shemom: „elementarna nepogoda – razdoblje gladi – kužna epidemija – razdoblje gladi“.⁶⁸

Birabenov obrazac mogao bi se u određenoj mjeri primijeniti i u slučajevima pojave kuge u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća. Erdeljskoj kugi u Srijemu nije prethodila elementarna nepogoda, već rat, koji je imao jednako

⁶² Ponting, *Ekološka istorija sveta*, 106.

⁶³ Isto, 329. Upravo se na običaj *daće* poslije sprovoda žalio Franz von Schraud. Dvodnevne ili trodnevne *daće* na kojima se podrazumijevala „*bogata trpeza i darežljivost domaćina namamljuje i veliki broj siromaha*“. Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 54.

⁶⁴ Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 90.

⁶⁵ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 65.

⁶⁶ Žan Delimo [Jean Delumeau], *Strah na zapadu*, prev. Zoran Stojanović (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1982), 83.

⁶⁷ Isto, 80.

⁶⁸ Ivan Jurković, „Model uzročno-posljedičnih veza osmanske ugroze, klimatskih nepogoda, gladi i kuge na privredu hrvatskih i slavonskih vlastelinstava u zadnjim desetljećima 15. i tijekom 16. stoljeća“, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 12 (2014), 40.

razorne učinke. Opterećenost stanovništva davanjima vojsci za posljedicu je imalo poskupljenje i nestašicu hrane. Potom je uslijedila pojava kuge, koju je u Vukovar donijela baš vojska početkom studenog 1738. godine. Međutim, ni naredna godina nije bila bolja jer je bila „nerodna godina ovdje u Srijemu. O ostalim mjestima ne govorim ništa. Pšenice je bilo jako slabo, vina isto tako u maloj količini, ali dosta dobrog. Naposljetku, mnogo je ljudi pretrpjelo glad. Od plodova kao što su trešnje, šljive, kruške, jabuke, slanina, sir, maslac, vino, brašno, pšenica, meso, stoka, gotovo ništa, sve je bilo po visokoj cijeni.“⁶⁹ Tako se kuga udružila sa svojom saveznicom gladi i krenula na smrtonosni pohod. Govoreći o narednoj godini, kroničar franjevačkog samostana u Vukovaru naglasio je kako je samostan bio dobro opskrbljen žitom, „ali siromašni ljudi ne tako dobro; da nije bilo kukuruza, bilo bi loše“.⁷⁰

Izgleda da bi se isti obrazac mogao primijeniti i 50-ak godina kasnije. Kroničar pančevačkog samostana ostavio je opis neprilika 1795. godine. Te godine, zbog niskog uroda žitarica „i visoke cene kukuruza, nastupila je neizmerna glad u Banatu. Mnogi hleb nisu videli osam i više dana! Ljudi su jeli semenje, koprive. Pojedinci su pasli zajedno sa stokom. Veći deo stanovništva umro bi od gladi da naš Car, iako zauzet ratom sa Francuzima, nije poslao pomoć iz Hrvatske, gde je obilno rodilo žito i bilo brašna koje je podelio.“⁷¹ No, poražavajuće je bilo što se takva loša godina nastavila na prethodnu. Godinu dana ranije isti kroničar je zabilježio: „Jesen 1793. godine bila je sušna. Zima 1794. godine takođe. Proleće i leto bili su suvi, žarki i sparni. Voće i žito u Banatu i okolnim oblastima jedva je rodilo, čega se ni najstariji stanovnici nisu sećali. Iako su u crkvama držali molitve i procesije, kiša nije padala. Hleb je postao toliko skup da ljudi nisu mogli da ga kupe. Da Carsko-kraljevsko Visočanstvo nije poslalo deset hiljada merova semena, dvadeset hiljada metara žita i dvadeset hiljada centi brašna, sigurno je da bi mnogi umrli od gladi ili bi iz očaja izvršili samoubistvo.“⁷²

Po svemu sudeći, slični uvjeti vladali su i u Srijemu. Kroničar šaregradskog franjevačkog samostana za 1794. godinu bilježi da „je, jednom riječju, bila veoma nerodna u pšenici, zobi i ječmu, budući da, vjerujem, snijega nije bilo uopće, a u svoje vrijeme i nikakve kiše. Tako se već u Rujnu vagan pšenice prodavao po dvije i više forinti, vagan zobi po jednu forintu i 80 denara. Isto

⁶⁹ Petar Elez i Ivica Jagodić (ur.), *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru*, knj. 1 (Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru; Franjevački samostan Vukovar; Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2020), 139.

⁷⁰ Isto, 143.

⁷¹ Tibor Galamboš (prev.), „Kuga, Francuzi i glad: ‚Historia domus‘ minorskog samostana u Pančevu“, *Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 2 (1990), br. 3: 190.

⁷² Isto, 189.

tako ječam, ako ga se gdje moglo naći.⁷³ Početkom sljedeće godine s obiljem snijega „zasjala je nada u rodnu godinu, no nada nedonadana“.⁷⁴ Nakon povoljne zime uslijedilo je sušno i vjetrovito proljeće, koje je lišilo zemlju vlage. Sve do blagdana Duhova (26. 5.) zemlja je oskudijevala u vlazi, zbog čega su trpjeli urodi. „Stoga se toliko povećavala cijena pšenice i ostalih plodova, da se vagan pšenice prodavao po 4 forinte, kila pak kukuruza, ili 3 požunska vagana, po 7 forinti. Stoga je zavladao velika nestašica kruha, ne samo ovdje, nego i u okolici, dapače, drugdje više nego li ovdje.“⁷⁵ No, ni kiše koje su uslijedile nisu mogle popraviti posljedice suše. Tako je pšenica u cijelosti bila siromašna „u klasu, da je jedva jedna krstina dala jednu vreću kod vršidbe. Dakle, i ove je godine 1795. bila nestašica kruha. A jedan se vagan prodavao po 3 i više forinti. Budući da ovdje u Domovini usjevi nisu rodili, s drugih ih strana nije bilo moguće uvesti zbog sljedećeg razloga.“⁷⁶ Za pretpostaviti je kako su Srijemci uslijed dviju uzastopnih nerodnih godina pred pojavu epidemije bili poprilično iscrpljeni.

Po izbijanju iriške kuge stvara se sanitarni kordon u Srijemu, koji je pored dva prvotno zaražena mjesta zatvorio i tada 26 nezaraženih mjesta: „u kojima se nije javila ni najmanja sumnja u pojavu bolesti, zatvoreno je, a preko sedamdeset hiljada ljudi sprečeno je u svakom opštenju sa susednim oblastima“.⁷⁷ Izolacija Srijemaca ograničila je i njihovo uobičajeno kretanje, naročito onih „koji su radeći i trgujući u Bačkoj županiji zarađivali svoj hleb, bili su iznenada u tome sprečeni, pa su, pored kuge, mogli da očekuju i bedu i glad“.⁷⁸ Taj problem je istakao i mitropolit Stratimirović u jednom pismu s početka ožujka (po julijanskom kalendaru) čuvši za „oskudnost i ubožnost sotojanije našeg naroda u onima mjesti, koja su kuge radi sasvi strana zatvorena; kako to jest siromašnii taj narod u svemu što se tiče prepitanija oskudjeva, i u ovo postnoje vremena gotovo ništa nema s čim bi uživati mogli“.⁷⁹ Sličnu pojavu je u Vukovaru zabilježio franjevac Grgur Peštaljić. „Potribu brashna, potribu fmoka, potribu dervah, potribu piljexa, i vech toliko potribu, da nije njiovo Cefarsko – Kraljevsko Velicsanstvo Francesko II. fverhu nevoljnih fimilujuchife fsamo u malo potribi odolio, moxebit dabi vishe od glada, nego od kuge poumiralo.“⁸⁰ Općenito govoreći o stanju Srijemaca

⁷³ Cvitković (ur.), *Ljetopis franjevačkog samostana u Šaregradu*, 143-145.

⁷⁴ Isto, 145.

⁷⁵ Isto, 145.

⁷⁶ Isto, 145.

⁷⁷ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 24.

⁷⁸ Isto, 25.

⁷⁹ Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, 23.

⁸⁰ Peštaljić, *Utishenje oxalostjenih*, 53-54.

u vrijeme kulminacije kuge, Schraud je zabilježio: „Oskudica u kojoj je živela većina uvlačila se i u kuće imućnih. Najmanje je bilo onih koji su imali kućne rezerve, tako da su se mnogi oglušili na predloge o kućnom kontumacu ili odvajanju.“⁸¹

Ne treba posebno naglašavati kako su česte pobune na slavonskim vlastelinstvima uzrokovane nepovoljnim socijalnim statusom. Vlasnici vlastelinstava bili su stranci, od kojih neki nikada nisu ni boravili na svojim posjedima, a kojima je u prvom planu bio profit. Kupovinom posjeda vlasnici su željeli što prije vratiti uloženi kapital, što je za posljedicu imalo opterećenje lokalnog stanovništva do granica iznemoglosti. Takav odnos vlasnika vlastelinstava prema seljaštvu dovodio je ili do pobuna ili do masovnih migracija na vlastelinstva na kojima vladaju bolji uvjeti. Pojavi erdeljske kuge u Srijemu prethodila je pobuna stanovništva na vlastelinstvima Nuštar, Vukovar, Ilok i Zemun proljeća 1736. godine. Uvjete života na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima istražila je Dvorska istražna komisija na čelu s generalom grofom Andreom von Hamiltonom. Komisija je prikupila među seljaštvom žalbe po pitanju tlake, desetine, zemljišta i drugog. Između ostalog, komisija je utvrdila kako je seljaštvo opterećeno podvozom i prijevozom vojske, što je dovodilo do zapuštanja gospodarstva, bježanja i razbojništva. Krajnja posljedica toga je siromašenje seljaštva, zbog čega je i država trpjela.⁸²

Treba uzeti u obzir da je Habsburška Monarhija tijekom XVIII. stoljeća vodila nekoliko ratova, a dio i na prostoru Srijema. Uključenost u vojsku sama po sebi bila je iscrpljujuća, a kada se dovede u uzročno-posljedičnu vezu s glađu i pošašću može dovesti do ozbiljnih zdravstvenih problema. Kada se tome još pridodaju higijenski i prehrambeni problemi, zdravstveno stanje Srijemaca bilo je plodno tlo za bolesti. S drugog gledišta, ratno stanje „tjera seljake s njihovih polja u izgnanstvo te im usjevi propadaju; uništeni usjevi znače glad, a oslabjeli i izgladnjeli ljudi lake su mete bolesti“.⁸³ Ništa manje opterećenje nije bilo ni konačenje vojske i razna davanja. Prilikom epidemije erdeljske kuge stanovnici Slankamena mislili su kako će izbjegavanjem čišćenja kuća te spaljivanja stvari u njima biti oslobođeni konačenja vojske, kojoj bi neočišćene i nedezinficirane kuće bile neprivlačne. Takav stav dovoljno govori o opterećenosti onih koji su radije riskirali da se okuže nego da čiste svoje kuće, uz uvjet da su smatrali kako neočišćene kuće mogu pogodovati zarazi. Kada je vojska boravila u Vukovaru 1739. godine mnogi „su se zadr-

⁸¹ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 31.

⁸² Slavko Gavrilović, „Rasprava u Beču 1737. o društveno-ekonomskim odnosima u Slavoniji i Sremu“, u: Slavko Gavrilović, *Studije iz privredne i društvene istorije Vojvodine i Slavonije od kraja XVII do sredine XIX veka* (Novi Sad: Matica srpska, 2009), 105.

⁸³ Frederick Cartwright i Michael Biddiss, *Bolest i povijest*, prev. Lucija Horvat (Zagreb: Naklada Ljevak, 2006), 11.

žali na polju uz veliku štetu na vinogradima i pašnjacima. Zato je sva hrana bila skupa.⁸⁴

I u vrijeme iriške kuge Austrija je bila u ratu. Francuska revolucija, a potom i Napoleonovi ratovi, doveli su do nestašice hrane u ovom dijelu Monarhije. Taj problem je osvjedočen u forsiranju knjige *Sana Consilia Medica* Johanesa Tonoordisa, kao jednog od mjera za ublažavanje ovog problema.⁸⁵

Ishrana i pojava kuge

Na stolu beogradsko-karlovačkog mitropolita Mojsija Petrovića (prva polovica XVIII. stoljeća) nalazile su se luksuzne namirnice poput nizozemskog sira ili kavijara.⁸⁶ Ipak, takve namirnice su ostale privilegija visokog klera i imućnijih ljudi, dok je običan narod oskudijevao i u osnovnim namirnicama. Kada je uslijed povećanog mortaliteta Irig posjetio rumski ranar, on je smrt pojedinaca okarakterizirao kao posljedicu truležne groznice.⁸⁷ „Navika da se truležna groznica prihvati kao dovoljan uzrok svih smrtnih slučajeva, ali i objašnjenje da je siromašno stanovništvo prerano za ishranu koristilo loše pečen hleb od ovogodišnjeg roda, doprineli su mnogo da se zabrinutost otkloni.“⁸⁸ Pogrešna dijagnoza je upravo temeljena na nekvalitetnoj ishrani, kao nečemu uobičajenom.

Prehrana Srijemaca XVIII. stoljeća uglavnom se svodila na ono što su sami i proizvodili. Govoreći o prehrani u Slavoniji općenito, von Taube je dao opasku kako su im najprostija jela „omiljena hrana“.⁸⁹ Pored toga, on je primijetio kako se „narod prehranjuje uglavnom raženim kruhom, a u nekim područjima ječmenim kao i kukuruzom, prosom te nešto malo svinjskim mesom. Naprotiv u Srijemu glavna se hrana sastoji od riba, lubenica, pšeničnog kruha i kukuruza, uz što se ponekad dodaje i 1 funta govedine, koja stoji samo 3 krajcara te svinjetina.“⁹⁰

Slabija otpornost stanovništva mogla je biti prouzrokovana dijabetesom, koji je, opet, posljedica prekomjerne potrošnje ugljikohidrata iz ži-

⁸⁴ Elez i Jagodić (ur.), *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru*, knj. 1, 137.

⁸⁵ Dušan Miškov, „Istorija ishrane u Vojvodini“, u: *Zbornik radova: VII naučni sastanak, Sremska Mitrovica 22-23. maja 1976* (Sremska Mitrovica, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1978), 150.

⁸⁶ Isto, 142.

⁸⁷ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 20.

⁸⁸ Isto, 20.

⁸⁹ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 211.

⁹⁰ Isto, 60.

tarica.⁹¹ Skupoća soli onemogućila je konzerviranje mesa, zbog čega se ono prekomjerno trošilo samo tijekom određenog dijela godine. Kako nije bilo rashladnih uređaja koji bi dugoročno održali svježinu mesa, ono se jelo obilno samo da ne bi propalo.⁹² Posljedica jednolične i oskudne prehrane je oslabljeni imunitet.⁹³ Brojni su čimbenici utjecali na to što bi se uopće moglo naći na stolu. Primjerice, problem dugih zima, na koji je ukazivao Jovan Miškatirović još početkom XIX. stoljeća, dovodio je do smrzavanja stoke prilikom uzgoja na otvorenom. Stoga se on zalagao za štalski uzgoj, kako bi se spriječio gubitak stoke, a u konačnici i hrane.⁹⁴

O problemu uzgoja stoke pisao je i Matija Antun Reljković (1774.) nekoliko desetljeća ranije. On je konstatirao kako u Slavoniji i Srijemu „svinje tolike imate, / Od kojih hasne tolke nejmate“.⁹⁵ Razlog tome je uzgoj na otvorenom, kao i uništavanje pašnjaka. „Da ne ima gdi krava zagristi / Nit se trave do sita najisti“. To dovodi do novog problema jer svinje u „zimu pojidu vam žito, / Pa kad bude i nastane lito, / I kad valja da se isprodaju, / Onda one širom pocrkaju“.⁹⁶ Kako je seljak oskudijevao u hrani, bio ju je prinuđen kupovati, zbog čega „on kuću u tom ogazi“.⁹⁷ Ni uzgoj krava nije seljaku donosio blagostanje. Ironično je Reljković zaključio: „u zimi da tribuješ lika, / Ne bi našao ti u kući mlika“.⁹⁸ I ovome je uzrok bio u načinu uzgoja. Naime, seljaci su krave ostavljali u šljiviku s teletom koje mlijeko „preko srca ždere“, umjesto da ih drže u štalama i redovito timare.⁹⁹

Pored toga, prehranu Slavonaca i Srijemaca određivala je i religijska praksa. Na crkvene praznike, „koji u grčkoj crkvi zauzimaju skoro polovicu

⁹¹ Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, 157.

⁹² Miškov, „Istorija ishrane u Vojvodini“, 150.

⁹³ Kako je von Taube zabilježio, prehrana Srijemaca u XVIII. stoljeću se „sastoji od riba, lubenica, pšeničnog kruha i kukuruza, uz što se ponekad dodaje i 1 funta govedine, koja stoji samo 3 krajcara te svinjetina“. Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 60. Sličan način prehrane zabilježio je fizik Srijemske županije Martin Marikovski. On je zamijetio kako Srijemci često uz rakiju jedu luk, a za vrijeme posta bob, grah ili leću začinjenu octom ili uljem. Meso i mliječni proizvodi jeli su se kada nije bio post. Ljeti se jelo zelje, voće, lubenice, a zimi kiseli kupus. Pšenični ili crni raženi kruh jeli su oni koji su ga mogli priuštiti, dok je sirotinja koristila heljdu ili kukuruzno brašno za izradu kruha. Slavko Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849* (Novi Sad: Matica srpska, 1998), 33.

⁹⁴ Miškov, „Istorija ishrane u Vojvodini“, 149.

⁹⁵ Matija Antun Reljković, *Satir iliti divji čovik* ur. Ivo Bogner (Osijek: Glas Slavonije, 1974), 100.

⁹⁶ Isto, 101.

⁹⁷ Isto, 102

⁹⁸ Isto, 102.

⁹⁹ Isto, 102.

godine, ne smiju Iliri jesti ni jaja, ni mlijeko, ni maslac pa čak njihovi svećenici na smiju jesti ni ribu na 4 godišnja posta, pa se obični ljudi ispomažu lećom i kruhom, ali pri tome ne zaboravljaju rakiju¹⁰⁰. Gotovo identično viđenje donosi i Schraud, smatrajući da i religijska praksa izaziva problem u suzbijanju kuge, jer pravoslavac, „koji za vreme svojih dugih postova živi isključivo od ribe, graška, sočiva i pasulja, a kad nije post isključivo od svinjskog mesa i mesa uškopljenih ovnova, i koji, osim toga, preteruje sa žestokim pićima, osobito sa takozvanom „rakijom“ (destilat od šljiva) morao je imati sklonosti prema gastričnim, posebno žučnim bolestima, koje su možda bile posebno izazvane putem kužne zaraze“¹⁰¹. Na tragu toga, Franz Stefan Engel je Srijemcima zamjerao nedovoljno voća u prehrani, posebno pravoslavcima, kojima bi ono osobito koristilo zbog iscrpljujućih postova.¹⁰²

Upravo u vrijeme posta, kako je Dušan Popović zaključio, zabilježen je veći mortalitet.¹⁰³ Religijska pravila u vezi s ishranom iscrpljivala su organizam. Stoga nije iznenađujuća odluka mitropolita Stratimirovića, koji je u vrijeme iriške kuge oslobodio narod od strogog posta. Smatrajući kako bi držanjem strogog posta mogli „ne samo sebe izmožditi i za trud i posao nesposobne učiniti, no i u druguju kakovuju bolest pasti“, mitropolit je Srijemce ožujka 1796. godine odlučio „obične strogosti posta osloboditi, i im mersnaja jastija uživati dozvoliti“¹⁰⁴.

Unatoč navedenim problemima, XVIII. stoljeće bilo je stoljeće u kojem je došlo do poboljšanja prehrambenih navika, prije svega zbog gajenja novih kultura i unapređenja tehnike obrade zemlje. U drugoj polovici XVIII. stoljeća krumpir se može naći na stolovima današnjeg krajnjeg istoka Hrvatske, a značajnu ulogu imalo je i otvaranje pivovara, koje su proizvodile i kvasac.¹⁰⁵

Vremenski uvjeti i pojava kuge

Kritizirajući stav nekih liječnika iz ranijih epidemije koji su smatrali da je nemoguće iskorijeniti kugu ili „da će ona oslabiti sama od sebe, ili zbog promene vremenskih uslova, ili nedostatka žrtava“,¹⁰⁶ Schraud je bio mišlje-

¹⁰⁰ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 60.

¹⁰¹ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 141.

¹⁰² Franz Stefan Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, ur. Slavko Gavrilović (Novi Sad: Matica srpska, 2003), 108. Ta opaska bi mogla biti dokaz i avitaminoze među Srijemcima.

¹⁰³ Dušan Popović, *Velika seoba Srba 1690* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1954), 231.

¹⁰⁴ Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, 23.

¹⁰⁵ Miškov, „Istorija ishrane u Vojvodini“, 149.

¹⁰⁶ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 36.

nja da su najvažniji čimbenici u obuzdavanju epidemije sanitarne mjere. Iako je Schraudovo razmišljanje i u suvremenoj epidemiologiji prihvatljivo, nužno je uvidjeti i u kakvim se vremenskim uvjetima pojavljivala kuga u Slavoniji i Srijemu.

Još je Grgur iz Toursa (538.-594.) zabilježio kako su olujne kiše prethodile pojavi kuge u Galiji.¹⁰⁷ U svojim uputama za borbu protiv kuge s kraja XVIII. stoljeća pakrački episkop Kiril Živković ukazuje na prirodne pojave koje bi mogle ukazivati na pojavu kuge. Tako on navodi kako bi predznak kuge moglo biti „*kada vazduh protiv svoga prirodnog zakona nagine toplome i vlažnom*“.¹⁰⁸ Pored toga, on smatra da su „*magle i gusti i neprozračni oblaci i vetrovi strašni*“,¹⁰⁹ također, mogli ukazivati na pojavu kuge. Ovakvi vlažni uvjeti odgovarali bi uvjetima u kojima se razvijaju buhe. Naime, buhama odgovara temperatura od 15 do 20 °C u atmosferi koja sadrži 90-95 % vlažnosti.¹¹⁰ Tako neznatne „razlike u temperaturi i količini padavina, na primer, mogu dramatično da izmene reproduktivni ciklus buva ključnih za razvojni ciklus same bakterije, kao i ponašanje glodara, domaćina bakterije“.¹¹¹ Štoviše, suvremena istraživanja dovela su do zaključka kako „bi povećanje temperature od samo jednog stepena moglo da izazove porast prisustva bakterije (kuge, op. a.) za čak pedeset odsto kod velikog skočimiša, primarnog glodara-domaćina u stepskom okruženju“.¹¹²

Episkop nabraja i druge predznake kuge. Pojava kuge se može nagovijestiti i kada „*vode i polja dime i neki smrad proiznose, i ribe neugodan miris imaju, i na vodama zelenilo raste*“.¹¹³ Moguće da je to zelenilo koje po episkopovim riječima na vodama raste ono što je u biologiji poznato kao „cvjetanje algi“. Do njega dolazi kada su slatkovodni ekosustavi bogati nutrijentima uz temperaturu vode između 15 i 30 °C. U takvim uvjetima dolazi do pojačanog razvijanja cijanobakterija i algi, čime se povećava i njihova ukupna biomasa. Kako cijanobakterije tijekom svog rasta troše puno kisika, s vremenom može doći do njegovog nestanka, što za posljedicu ima odumiranje cijanobakterija. Njihovo odumiranje dovodi do otpuštanja cijanotoksina u vodu, što može uzrokovati trovanje i pomor živog svijeta u vodi ili onih koji piju zatrovanu

¹⁰⁷ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 158.

¹⁰⁸ Milošević, Novaković i Novaković, „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“, 196.

¹⁰⁹ Isto, 196.

¹¹⁰ Delimo, *Strah na zapadu*, 80.

¹¹¹ Piter Frankopan [Peter Frankopan], *Putevi svile. Nova istorija sveta*, prev. Nenad Dropulić (Beograd: Laguna, 2018), 233.

¹¹² Isto, 233.

¹¹³ Milošević, Novaković i Novaković, „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“, 196.

vodu. Možda su cijanobakterije znale izazvati pomor ribe, pa bi to bio taj neugodan miris riba koji episkop spominje.¹¹⁴

Još jedan u nizu predznaka episkop Kiril je vidio u pojavi da „voće na drveću trune i gnije, i kvari se i opada“.¹¹⁵ Trulež voća, kao i njegovo opadanje, indikator je kišovitih i vlažnih perioda godine. Naime, povećana vlažnost pogoduje razvoju gljivičnih oboljenja koja za posljedicu imaju trulež i opadanje plodova.¹¹⁶ Upravo to odgovara onom opisu zraka koji naginje toplom i vlažnom, kako je naveo episkop. Pored toga, optimalne temperature za razvoj parazitnih gljiva su između 15 i 25 °C, što je u granicama optimalnih temperaturnih uvjeta za razmnožavanje buha. Na kraju, i vjetar ima važnu ulogu u širenju nekih bolesti, a posebice onih parazitarnih gljiva čije se spore raznose vjetrom.¹¹⁷ No, vjetar može utjecati na vlažnost i temperaturu pa tako indirektno djelovati povoljno ili nepovoljno na razvoj bolesti.¹¹⁸

Episkopov suvremenik, Friedrich Wilhelm von Taube, zamijetio je da se kuga javlja za ljetnih mjeseci, dok čim „u jesen ili zimu padne prvi snijeg, tad prestaje zaraza i pošast se više dalje ne širi. No oni koji je već imaju, umiru bez pomoći.“¹¹⁹ No, kako objasniti kugu u zimskim mjesecima? Istini za volju, kuga je uglavnom svoj pohod započinjala ljeti, ali nerijetko je svoju moć pokazivala i zimi,¹²⁰ što bi naizgled moglo dovesti u pitanje ovu tvrdnju o buhama kao prenositeljima kuge. Upravo su vremenski uvjeti bili jedan od razloga zašto je zoolog Graham Twigg osporavao teoriju o štakorima kao jednim od vektora kuge. Proučavajući smrtnost u srednjovjekovnoj Engleskoj, on je izložio sumnji dogmu o štakorima i osporio tvrdnju da bi se uistinu moglo raditi o kugi. Njega je zbunjivalo kako je kuga mogla izazivati istu stopu smrtnosti u ljetnim i zimskim mjesecima, jer se ta svojstva „ne slažu lako sa gledištem da je Crna Smrt bila isključivo bubonska kuga: paraziti na leđi-

¹¹⁴ Melita Mihaljević, „Vodni cvijet modrozelenih algi u šaranskim ribnjacima“, *Ribarstvo* 54 (1996), 155, 161; Valentina Pavić i sur., „Kontrola rasta algi u vodnim ekosustavima upotrebom slame ječma“, *Ribarstvo* 70 (2012), 216.

¹¹⁵ Milošević, Novaković i Novaković, „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“, 197.

¹¹⁶ Milorad Babović i Radoslav Sekulić, *Zaštita bilja: za III i IV stepen srednje poljoprivredne škole* (Novi Sad: Zavod za udžbenike, 2004), 37.

¹¹⁷ Isto, 35.

¹¹⁸ Isto, 35.

¹¹⁹ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 133.

¹²⁰ Delimo, *Strah na zapadu*, 80. Vukovarski franjevci su zabilježili 1739. godine kako je „bila vrlo oštra zima i mnogi koji su zbog karantene morali izići izvan trgovišta, to jest kužni, umrli su od studeni i kuge“. Elez i Jagodić (ur.), *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru*, knj. 1, 139. U ovom slučaju hladnoća i kuga su udružile snage i lako odnosile iscrpljene organizme.

ma pacova u retko naseljenim predelima i žestok nalet po hladnom vremenu nisu u skladu sa opštom aktivnošću buha¹²¹.

Ipak, treba znati da čovjek stvara povoljne vremenske, odnosno temperaturne uvjete u svojoj okolini. Naime, u domovima je vatra osiguravala ugodnu temperaturu, koja je jednako odgovarala ljudima koliko i razvoju buha. S druge strane, nakon pojave kuge u nekom mjestu, ona više nije ovisila isključivo o populaciji buha, već se sada i čovjek javlja kao vektor u prijenosu zaraze. „Kuga se javlja kao bolest životinja, koje žive po stepama i prerijama, a među ljudima se javlja obično kao bubonska kuga u prvi mah, da bi onda uz povoljne klimatske uvjete i prenapučenost stanova počela da se širi ne više kao bubonska kuga ugrizom, nego aerogenim putem kao respiratorna infekcija.“¹²²

Ne treba zaboraviti da ni higijena samoga čovjeka nije bila zavidna, već je on bio stanište raznih parazita. Osim samog čovjeka, stanište parazita su bile i domaće životinje. Pri tome treba skrenuti pozornost na često obitavanje ljudi i životinja pod istim krovom. Taj problem bio je jasan i Schraudu. On je uvidio kako su ljudi „bili u stalnom kontaktu sa životinjama“,¹²³ što je predstavljalo opasnost prijenosa zaraze preko životinja. Isto tako, opasnost je predstavljala i sveprisutnost glodavaca, koji su u potrazi za hranom ulazili u čovjekov dom, a tamo su potrebni uvjeti za razmnožavanje buha te time i za širenje bakterije bili osigurani.

Na osnovi sačuvanih zapisa liječnika iz Srijema možemo ukratko predstaviti kakvi su vremenski uvjeti bili 1795. godine, kada se javila kuga u Srijemu. Po riječima Franza Schrauda, proljeće 1795. godine bilo je suho i vrelo, dok su padavine bile rijetke.¹²⁴ I inače su ljeta u Slavoniji i Srijemu, po riječima von Taubea, nepodnošljivo topla, zbog čega tijelo malaksava i bude tromo.¹²⁵ I baš u ljeto, točnije u srpnju, pojavila se kuga u Srijemu 1795. godine. Toplo vrijeme zadržalo se i rujna te godine, uz izuzetak svježih noći. No, u listopadu vremenski uvjeti se mijenjaju. „Prvih dana oktobra najzad je pala kiša i nastupilo je sveže i olujno vreme koje se zadržalo više dana i tada se opet pretvorilo u omorinu.“¹²⁶ Studeni je bio razdoblje hladnog, vlažnog i kišovito vremena,¹²⁷ dok je prosinac bio „doba najkraćih dana, najlošijeg

¹²¹ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 13.

¹²² Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 86.

¹²³ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 31.

¹²⁴ Isto, 141.

¹²⁵ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 22.

¹²⁶ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 144.

¹²⁷ Isto, 138.

vremena i veoma loših puteva“. ¹²⁸ Franjevac Grgur Peštalić je zabilježio kako su „u najoshtrije zimno doba, vedra, topla, i ugodna vrremenah imajuchi“, ¹²⁹ što bi odgovaralo Schraudovoj zabilješci za veljaču „kada je vreme bilo suvo, hladno i vedro“. ¹³⁰ Iz izloženog se vidi kako vremenski uvjeti i temperatura nisu bili oprečni s onima koji pogoduju razvoju kuge.

Osim same vlažnosti i odgovarajuće temperature koja se mora zadovoljiti kako bi se mogle razmnožavati buhe, treba uzeti u obzir da je jesen vrijeme brojnih sezonskih poslova. Ne treba zaboraviti kako je poljoprivredna djelatnost XVIII. stoljeća bila zasnovana na manualnom radu, zbog čega je bila povod okupljanju mnoštva ljudi na jednom mjestu. Slijedeći uzročno-posljedični niz, jasno je kako mnoštvo okupljenih na jednom mjestu povećava mogućnost širenja zaraze, naročito stoga što su svoja polja posjećivale i zaražene osobe, u strahu da im ne propadne urod.

Upravo su jesenski radovi zadavali glavobolju Franzu Schraudu u borbi s kugom. Kada je došlo vrijeme branja kukuruza i berba „grožđa oni su shvatili ozbiljnije od propisa o zaštiti. Nije se moglo sprečiti da ljudi sakupljaju plodove svoga rada nakon letnjih poslova. Što je više radnika zaraza odnosila, ljudi su se osećali obaveznijim da rade. Potreba za radom za život mnogostruko je uvećavala prilike za umiranje, tako da je u to vreme smrtnost u Irigu bila najveća. Samo u tom mesecu umrlo je preko 500 ljudi.“ ¹³¹

Čovjekov okoliš i kuga

Kada je opisivao Slavonce i Srijemce von Taube je istakao njihovu tromost i lijenost, naglašavajući kako tome „ponešto doprinosi i podneblje“. ¹³² Bez obzira na utemeljenost von Taubove opaske, čovjekov okoliš uvjetuje brojne pojave, pa tako i razvoj bolesti. Uz već spomenute vremenske uvjete, daljnje izlaganje bit će usmjereno na prirodna obilježja Slavonije i Srijema, kao i na arhitektonsko uređenje na tom prostoru. Poznato je da kuga i dalje egzistira u endemskim područjima koja pogoduju njezinoj održivosti. Prema tome, uvjeti koji postoje u endemskim područjima povremeno se stvore, po svemu sudeći, i na slavonsko-srijemskom prostoru.

Putopisci su zdravstvene probleme u Slavoniji i Srijemu uglavnom objašnjavali zagađenim zrakom. Onaj tko putuje, po riječima von Taubea, „kroz ovu vrlo blagoslovljenu zemlju, taj na sve strane vidi ili neprohodne baru-

¹²⁸ Isto, 46.

¹²⁹ Peštalić, *Utishenje oxalostjenih*, 102.

¹³⁰ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 139.

¹³¹ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 37.

¹³² Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 58.

štine, močvare i stajaća jezera, ili pak neprolazna brda s naglim strmim provalijama i dubokim udolinama, ili ogromne i mračne šume, ili pak široke i cijele ravne površine, čiji kraj ne može dohvatiti oko¹³³. Rijeke i močvare „ne samo što pokrivaju 1/8 dio Kraljevine, nego se od pripeke počinju kvariti i zagađuju zrak“¹³⁴. U isušivanju močvara von Taube je vidio najveću dobrobit koja bi se mogla napraviti na ovom prostoru, jer bi tako nestale one vode „koje ne samo što ispunjavaju, kao i egipatske, zrak štetnim isparavanjem, a zemlju otrovnim životinjama, nego svake godine šalju u grob nekoliko tisuća ljudi“¹³⁵. Za Johanna Heinricha Gottloba von Justija (1717.-1771.) razlog visokog mortaliteta u Monarhiji bila je „bez sumnje prirodna nezdravost zemlje“, odnosno krivio je „preveliku vlažnost zraka i previše gnjilih isparavanja“ koji nastaju u „prečestim šumama u zemlji i mnogima jezerima i močvarama“¹³⁶.

Teorija o zagađenosti zraka i njegovom utjecaju na pojavu epidemije potekla je od Hipokrata (5-4. st. pr. Kr.). Naime, Hipokrat je bio upoznat s nekim kužnim epidemijama u tadašnjem Iliriku, za koje je vjerovao da će ih vjetar donijeti u Atenu. To mišljenje bilo je razlog da odbije, navodni, poziv vladara Ilirije i Peonije, i da sačeka bolest u Ateni.¹³⁷ Hipokrat je bio mišljenja da bolest može imati samo prirodne uzroke. Na tragu toga, on je vjerovao da u zraku, vodi te truleži ima štetnih i otrovnih isparavanja. Ta isparavanja on je nazvao *mijazmama*. Na tom konceptu „Hipokrat je tumačio nastanak epidemijskih bolesti tako da mijazme kvare zrak koji ljudi udišu, a to u organizmu uzrokuje kvarenje tjelesnih tekućina“¹³⁸. Hipokratovo tumačenje podrijetla bolesti bilo je prisutno još u XVIII. stoljeću, pa i dulje. Međutim, u vrijeme prosvjetiteljstva ova teorija podložna je kritici te se pažnja okreće ulozi zaraznog kontakta i važnosti zaraznih klica.¹³⁹

Za postavljanje ove teorije važnu je ulogu imalo osjetilo njuha. Prodoran i napose neugodan miris koji je nadraživao nosnice stanovništva dovodio je do zablude da se uzrok kuge krije u zagađenosti zraka. Prisjetimo se samo Boccacciovog opisa Firence u vrijeme haranja epidemije. Neugodni mirisi uvukli su se u ulice talijanskog grada, dok su stanovnici iste ublažavali ma-

¹³³ Isto, 20.

¹³⁴ Isto, 22.

¹³⁵ Isto, 22.

¹³⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 40.

¹³⁷ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 15.

¹³⁸ Isto, 16.

¹³⁹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 16.

skama nakvašenim parfemima.¹⁴⁰ Neugodni mirisi nisu izostali ni prilikom širenja zaraze po Srijemu krajem XVIII. stoljeća. U Irigu, koji je najviše bio pogođen epidemijom, „gotovo da nije bilo kuće u koju se moglo spokojno ući, a iz više delova naselja širio se zadah raspadajućih leševa koje nije imao ko da zatrpa“.¹⁴¹ Stoga ne čudi što su u Srijemu neki „pokušali da je unište paleći vatru na javnim mestima, kako bi očistili vazduh, čija je nečistoća (kako su oni smatrali) donosila smrt“.¹⁴²

Slična tumačenja zadržana su još u XVIII. stoljeću. Friedrich Wilhelm von Taube je smatrao da kuga „dolazi i preko zaraženog zraka“¹⁴³ iz Egipta, „gdje trule močvare Nila stvaraju kugu, te se ona odanle širi u sve turske zemlje“.¹⁴⁴ Gotovo identično piše i vukovarski franjevac Grgur Peštalić, koji navodi aktualno mišljenje „dafe kuga poradja u poludnevnima nashoga zemaljskoga polokruga ftranama, ofobito u Egijptu: alli kako? illi iz trullofti razlicitih xivinah po potopu Nila rike podavljani, illi posli odftupljenja vodah na fuhu zaofstavljeni, illi kako drugojacne xivac kuge poradjafe? neka oni dokonaju, koji ovo potverdjuju. Ovo je nishta ne manje iftinito, dafe kuga i u Egijptu, makar odkud; illi kakvomu drago nje xivac izlazio, po doticanju razplodiva“.¹⁴⁵

Iako kugi nije uzročnik zagađenost zraka, vidimo da određene korelacije između kuge i pojave neugodnih mirisa postoje. No, slijed je bitno drugačiji. Neugodni mirisi, to jest navodna zagađenost zraka, javljali su se tek nakon pojave epidemije. Ranije spomenuti Boccacciov opis higijenskog stanja u Firenci, kao i Schraudov opis Iriga, jasno upućuju da su se neugodni mirisi javili kao posljedica povećanog mortaliteta, odnosno nepravilnog sahranjivanja ili izostanka istog.

No, srijemski liječnici su primijetili i neobične mirise kod oboljelih. Liječnik M. Gelley je na osnovi specifičnog mirisa koji su imali bolesnici znao prepoznati zarazu.¹⁴⁶ Drugi liječnik, A. Buday, primijetio je kako „dah obolelih ima određen miris, ali to i nije čudno, jer je to odavno utvrđeno i kod drugih zaraznih bolesti kao što su boginje ili šuga. Ovaj miris ima nešto toliko

¹⁴⁰ Giovanni Boccaccio, *Dekameron*, knj.1, prev. Jerka Belan i Mate Maras (Zagreb: Globus media 2004), 12.

¹⁴¹ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 31.

¹⁴² Isto, 24.

¹⁴³ Pored navedenog načina prijenosa kuge, von Taube navodi da ona dolazi „i s robom, putnicima, pa čak češće i s mačkama i na svake druge načine“. Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 131.

¹⁴⁴ Isto, 131.

¹⁴⁵ Peštalić, *Utishenje oxalostjenih*, 238-239.

¹⁴⁶ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 113.

svojestveno da se često samo na osnovu njega tvrdilo da je u pitanju kuga¹⁴⁷ i jasno se razlikovao od jednog drugog mirisa koji se „u Irigu mnogo osećao, od mirisa mrtvaca“.¹⁴⁸ Sam miris se zadržavao i u odjeći. „Lekar Budai ide tako daleko da tvrdi da se ovaj miris širi daleko od bolesnika, i da je jednom prilikom sa sredine ulice, upravo na osnovu tog mirisa, otkrio obolelog koji je ležao u jednoj od kuća.“¹⁴⁹ Buday navodi: „... oko zalaska sunca odlazio u bolnicu češće sam osećao kako mi oštar zadah udara u nos, pa bih se tom prilikom zateturao, osetio neretko svrab u nosu, koji me je terao na kijanje. (...) Izgleda da ovi mirisi osobito utiču na oči: svi grobari i prevoznici leševa žalili su se na bolove u gornjem oku, a jedan je oslepeo na oba oka. Ukoliko je vazduh bio zasićen ovim izlučevinama, nastupilo bi, i to prvenstveno predveče, otežano i mučno disanje, tako da sam često morao da požurim kako bih što brže prošao kroz ulicu da bih uhvatio slobodan dah.“¹⁵⁰

Sam Schraud je bio izričit, tvrdeći kako je „odavno, na osnovu bezbrojnih iskustava, otklonjena sumnja da se kuga prenosi vazduhom, ostala su još samo dva moguća načina prenošenja kuge: međusobnim dodirima i preko stvari koje su pre toga koristili oboleli“.¹⁵¹ Po Schraudu, zrak je „tako loš prenosnik kužne tvari, koliko je i loše vezivno sredstvo: da ni njena isparljivost ne dovodi do mešanja sa vazduhom, niti ova sa nekim gasovima iz atmosfere stvara hemijski rastvor koji se meša sa vazduhom. Iako se veruje da se to može utvrditi na osnovu zapažanja, ne sme se čutke preći preko toga da neki lekari iz Srema, na osnovu svojih zapažanja, misle drugačije.“¹⁵² Ipak, treba uzeti u obzir da se kuga može prenijeti aerosolom, u stadiju pneumonije, tako da mišljenje o „zatrovanom“ zraku i nije u potpunosti pogrešno.¹⁵³

No, pogoduje li arhitektura gradova i sela Slavonije i Srijema pojavi kuge? Kada von Taube govori o arhitekturi Slavonije i Srijema, on smatra da „ne bi trebao posjećivati ove zemlje iz razloga da bi vidio lijepe gradove, dvorce i trgovišta, budući da je barbarstvo Sarmata i Turaka već odavno uništilo rimski sjaj te je ovdje način građenja upravo tako jadan, kao i u ostalim ugarskim zemljama u kojima se drugo ne susreće nego prljave i jadne gradove koji imaju samo kuće s jednim katom. Ulice čak nisu ni popločane osim u Petrovaradinu i Osijeku. U gradovima se nalazi malo kamenih kuća, dok ih je

¹⁴⁷ Isto, 112.

¹⁴⁸ Isto, 112.

¹⁴⁹ Isto, 113.

¹⁵⁰ Isto, 113.

¹⁵¹ Isto, 112

¹⁵² Isto, 112.

¹⁵³ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 19.

većina izgrađena od drveta i blata (...)“¹⁵⁴ Đakovo, naselje s oko tisuću siromašnih stanovnika, imalo je jadne kuće te prljave ulice.¹⁵⁵

Na početku XVIII. stoljeća u Iloku je bilo svega 13 kuća, koje su bile u lošem stanju. „Sagrađene su od vrbovih grančica, trske i blata, kao što je običaj u onom kraju.“¹⁵⁶ U Srijemskim Karlovcima kuće „su sagrađene na rašanski način, tj. pod zemljom i pokrivene kao kolibe“.¹⁵⁷ I u Čortanovcima su kuće sagrađene „pod zemljom“,¹⁵⁸ dok su u Molovinu većina stambenih objekata bile zemunice.¹⁵⁹ Tek su u Erdeviku kuće bile nadzemne i kvalitetnije gradnje, „šire i udobnije od onih u drugim selima, sa ograđenim dvorištem“.¹⁶⁰ Općenito govoreći „Ovaj narod se malo brine da budu urađene čisto, jer im kuće za drugo ne služe osim da u njim spavaju i drže svoje stvari. Čak bi se mogle srušiti nogama. Malo je onih kuća čija bi izgradnja koštala više od 20 do 30 forinti. U njima nema nego jedno suženje na ulazu, jedna sobica i peć u kojoj peku hleb i zagrevaju sobu za vreme zime.“¹⁶¹ Ni imućniji nisu gradili bolje kuće iz „straha da ne bi primali na prenočište mnoge osobe koje dolaze sa strane, retki su oni koji imaju kuću sa dve sobe. To je praksa u celom Sremu, u kome se ne može naći kuća od kamena, niti sa dva svetlosna otvora.“¹⁶² Pored toga, u skućenom prostoru je noćilo više obitelji.¹⁶³

Ni 70-ak godina kasnije unutrašnjost slavonsko-srijemskih kuća nije obilovala raskoši. Reljković se obraćao Slavoncu kako mu kuća „ne valjade, / To vas svaki i od sebe znade; / Jer iznutra niti baš izvana, / Nije ona ničim umazana“.¹⁶⁴ Taube je slavonsko-srijemske kuće opisao kao jednodostorne građevine u kojima se „ne mogu naći ni prozori, ni ogledala, ni stolovi, ni klupe ili stolci, ni peći, ni kreveti i tome slično. Ta soba služi, osim ulaza u kuću, kao stalan stan brojnim obiteljima kao i njihovim svinjama i peradi.“¹⁶⁵ Stambeni objekti su, po svjedočanstvu istoga, „kuće jednostavno načinjene kao kolibe od zemlje i pokrivene slamom, šašem, te čak nemaju ni staklene

¹⁵⁴ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 49.

¹⁵⁵ Isto, 165.

¹⁵⁶ Jačov, *Srem na prelomu dva veka*, 43.

¹⁵⁷ Isto, 49.

¹⁵⁸ Isto, 73.

¹⁵⁹ Isto, 58.

¹⁶⁰ Isto, 38.

¹⁶¹ Isto, 84.

¹⁶² Isto, 84.

¹⁶³ Isto, 84.

¹⁶⁴ Reljković, *Satir iliti divji čovik*, 99.

¹⁶⁵ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 211.

prozore pa su dosljedno tome sličnije svinjcima nego stanovima razumnih stvorova“, dok „Romi (Cigani) čak stanuju ispod zemlje u rupama, iznad kojih grade krov od slame, dok im je kuhinja ispred rupe pod vedrim nebom“.¹⁶⁶

Ljudi su uglavnom spavali na zemlji jer nisu posjedovali krevete.¹⁶⁷ I objeđovali su na zemlji, zbog čega ih je kritizirao Matija Antun Reljković.¹⁶⁸ Zamjerao im je i što odjeću redovito ne mijenjaju,¹⁶⁹ a pored toga, Franz Schraud je konstatirao kako kod „mnogih su i najintimnije stvari bile zajedničke“.¹⁷⁰

Irig, srijemsko mjesto koje je najviše stradalo u epidemiji s kraja XVIII. stoljeća, po riječima von Taubea je „prostrano ali loše izgrađeno trgovište“ s „preko 1.000 kuća, koje ipak nisu mnogo bolje od običnih seljačkih kuća“.¹⁷¹ Od oko 1000 kuća,¹⁷² u Irigu je u procesu čišćenja čak njih 326 porušeno. To su bile kuće izumrlih obitelji ili pak onih obitelji čije su kuće bile toliko loše da je bilo isplativije porušiti ih nego čistiti. Upravo taj podatak govori da je trećina stambenih objekata u Irigu bila neadekvatna čak i za ne tako visoke životne standarde XVIII. stoljeća. S druge strane, 571 kuća bila je izložena procesu čišćenja, dok je tek 111 kuća ostalo pošteđeno zaraze.¹⁷³ Možda bi i taj podatak o malom broju nezaraženih kuća govorio o higijenskim uvjetima u kojima su živjeli Irižani.

Prije otvaranja sanitarnog kordona 1796. godine komesar je naložio čišćenje iločkog i vukovarskog sreza, mada te mjere možda, kako je zaključio Shraud, „i nisu bile neophodne, ali komesar je pomoću njih želeo da postigne i nešto drugo: a to je da se narod navikne na redovno održavanje čistoće, što je preduslov opšte sigurnosti i zdravlja. Komesar je ovde, naime, više puta zapazio da se na čistoću uopšte obraća malo pažnje.“¹⁷⁴

¹⁶⁶ Isto, 50.

¹⁶⁷ Isto, 56.

¹⁶⁸ Reljković, *Satir iliti divji čovik*, 100.

¹⁶⁹ Isto, 24.

¹⁷⁰ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 31.

¹⁷¹ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 207.

¹⁷² Ovaj podatak treba uzeti s rezervom. Ukoliko se podaci koje je iznio Franz Schraud zbroje, u tom računu dobijemo da je Irig tada imao 1008 domova, iako on sam tvrdi da je Irig imao bezmalo 1000 kuća. Dodatnu pomutnju u taj podatak unosi zapis na dokumentu naslovljenim *Extractus serialis* koji se čuva u Državnom arhivu u Vukovaru, gdje je broj domova u Irigu 927. HR, DAVU, VV, Najstariji temeljni spisi Vukovarskog vlastelinstva, kut. 4, *Extractus serialis*. Isti podatak su zabilježili osječki kroničari. Stjepan Sršan (ur.), *Osječki ljetopisi 1686.-1945.* (Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, 1993), 121. Međutim, dokument vukovarskog arhiva i osječki ljetopis imaju istog informatora, pa tako navode i daleko veće posljedice epidemije po pitanju mortaliteta u Irigu u odnosu na one koje izlaže Schraud.

¹⁷³ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 102.

¹⁷⁴ Isto, 101.

Kada opisuje Irig, Scharud napominje kako su ulice u tom naselju „uglavnom bile uske, a velike porodice bile su zbijene u malim kolibama. Jedna se kuća naslanjala na drugu, a dvorišta nisu bila odvojena (...) Mnoge porodice su vodu donosile iz malobrojnih bunara ili zajedničkih potoka koji su proticali kroz mesto i pravili dublje ili plice lokve. Mesare i pijace bile su na najtežim prilazima i u neposrednoj vezi.“¹⁷⁵ Pretpostavka bi bila da su higijenski i građevinski adekvatne kuće, odnosno uređenje samog naselja, prirodna barijera prodoru patogenog agensa do čovjeka, čega u slučaju Slavonije i Srijema nije bilo.

Jedan od čimbenika koji utječe na širenje zaraze je populacija, odnosno prenapučenost ljudi na malom prostoru.¹⁷⁶ Stoga ne čudi što je smrtnost bila najveća u Irigu, koji je pored Vukovara imao najveći broj stanovnika među zaraženim mjestima. Da bi se bolest širila, potrebna je kritična masa.¹⁷⁷ Gordana Ravančić navodi kako su istraživanja pokazala da je srednjovjekovna kuga bila najpogubnija u mjestima visoke gustoće naseljenosti.¹⁷⁸ Upravo su demografski najjača naselja bila najvećom žrtvom smrtonosnog pohoda epidemije kuge 1795/96. godine u Srijemu. Govoreći o Irigu, Schraud je točno konstatirao razloge smirivanja epidemije. Zaključio je kako „smanjena smrtnost ovde nije bila posledica iskorenjivanja zaraze, već smanjenja broja živih“.¹⁷⁹ Tu možemo govoriti i o samoregulaciji epidemije. Naime, kada dosegne svoj vrhunac epidemija počinje da opada sama od sebe, jer se broj osjetljivih smanjio (ili su preboljeli zarazu ili su joj podlegli). Time se smanjivala i mogućnost daljnjeg širenja zaraze, jer je sve manje onih među kojima se ona može širiti.¹⁸⁰

No, sam broj stanovnika nije dovoljan da bi se epidemija širila, što nam svjedoči upravo primjer Vukovara, koji je približno istog demografskog kapaciteta kao i Irig. I uređenje Starog Vukovara bilo je slično onome u Irigu, barem što se tiče četvrti u kojoj se pojavila kuga. „Kuće su gusto zbijene jedna uz drugu, ušorene u uske ulice, ili su u neredu razbacane, a da nisu sve ogradama odvojene jedna od druge.“¹⁸¹ Od preko 1000 kuća, zaraženo je tek njih 28, i „to u najužim ulicama, u kojima su kuće sagrađene jedna uz drugu,

¹⁷⁵ Isto, 31.

¹⁷⁶ Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 15.

¹⁷⁷ Primjerice, istraživanjima je utvrđeno kako se male boginje ne mogu širiti među populacijom manjom od 250.000 ljudi. Ponting, *Ekološka istorija sveta*, 214.

¹⁷⁸ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 115; Ole J. Benedictow smatra da je za širenje kuge bila važnija rasprostranjenost štakorske populacije u odnosu na gustoću naseljenosti ljudskih zajednica. Isto, 32.

¹⁷⁹ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 76.

¹⁸⁰ Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 104.

¹⁸¹ Schraud, *Istorija kuge u Sremu*, 60.

što je veoma povoljna okolnost za širenje zaraze¹⁸². No, u slučaju Vukovara presudnu ulogu je imalo i pravovremeno donošenje sanitarnih mjera, kao i uspostava kordona oko četvrti Brda, na kojem se najprije pojavila kuga.

U slučaju iriške kuge važna je činjenica i kada se kuga pojavila u pojedinom mjestu. Mortalitet je bio najveći u onim naseljima u kojima se prvotno pojavila. U Irigu se pojavila 10. srpnja, u Neradinu 14. srpnja, u Rivnici 1. kolovoza, te u Jasku 12. kolovoza 1795. godine.¹⁸³ Dok nisu uspostavljene stroge sanitarne mjere kuga se nesmetano mogla širiti. Najprije je trebalo utvrditi da se i pojavila. Između tog čina i donošenja prvih mjera prođe dovoljno vremena da zaraza uzme maha. Po uspostavljanju mjera i stvaranju sanitarnih kordona, patogenom agensu je bio sve teži put do novih žrtava.

Razvoj i uređenje naselja određeni su i njegovom gospodarskom djelatnošću. Ranije je spomenuto kako je zarazu bilo teško iskontrolirati u vrijeme jesenjih poljodjelskih radova, kada se nije moglo lako spriječiti miješanje ljudi. Pored toga, Schraud je istakao je i problem gusto naseljenog Iriga, čiji su stanovnici „mahom živeli od sitne trgovine, što je dovodilo do svakodnevnog mešanja“.¹⁸⁴ Upravo je trgovina bila jedan od glavnih problema u borbi s kugom. Njezino sputavanje izazivalo je gospodarske probleme za Monarhiju pa se tražio način kako bi se trgovina mogla nesmetano odvijati, a zarazna bolest držati pod kontrolom. U ostvarivanju tog nauma stvoren je sanitarni kordon duž granice s Osmanskim Carstvom. Kroz sustav kontumaca i raštela promet ljudi i robe nesmetano se odvijao uz smanjivanje rizika od zaraze kugom. Ipak, kada se čuje za pojavu bolesti u susjednom Osmanskom Carstvu, prijelaz granice je bio zahtjevniji ili u potpunosti onemogućen. Oni koji bi nastojali zaobići službene granične prijelaze izlagali su se smrtonosnoj opasnosti, jer ih „treba odmah upucati kako ne bi prebjegli u susjedno područje, tamo došli u kontakt s bolešću i prenijeli je ovamo“.¹⁸⁵

S druge strane, migracije vojnika nisu smjele biti sputavane zbog državnih ciljeva, što je za sobom moglo povući odgovarajuće posljedice. Vojnici su često na svojim pohodima znali pokupiti neželjenog putnika – bolest. Tako su vukovarski franjevci zabilježili za 1738. godinu da „ove je godine bilo jedno zlo što su jadni vojnici, poslije toliko nevolja i nesreće, vraćajući se u svoje logore slabi zbog zaraze i kužne bolesti, kamo god bi prešli, zarazili mjesta, pa tako i ovdje u Vukovaru“.¹⁸⁶ Vukovarski je kroničar iduće godine iznio slična opažanja: „Premda je bila kuga, vojnici ipak nisu prestali prolaziti ovuda

¹⁸² Isto, 66.

¹⁸³ HR, DAVU, VV, Najstariji temeljni spisi Vukovarskog vlastelinstva, kut. 4, *Extractus serialis*.

¹⁸⁴ Šraud, *Istorija kuge u Sremu*, 31.

¹⁸⁵ Horbec, *Zdravlje naroda*, 275.

¹⁸⁶ Elez i Jagodić (ur.), *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru*, knj. 1, 135.

i noćiti po kućama.¹⁸⁷ Nije potrebno objašnjavati kako je ovakvo ponašanje utjecalo na razvoj epidemiološke slike u Srijemu.

Uloga životinja u pojavi kuge

U brojnim zapisima o kugi ostali su sačuvani opisi ponašanja životinja neposredno pred epidemiju ili za vrijeme nje. Primjerice, promjenu u ponašanju ptica zabilježio je splitski kroničar Kutej tijekom epidemije kuge u 14. stoljeću. U njegovom zapisu „*Jejine i sove sjedeći na kućama pjevale su noću plačne i vrlo sjetne pjesme. Mnogobrojni su se šišmiši po kućama i zdanjima praveći gnijezda šunjali. Bezbrojni gavranovi danju leteći iznad grada velikom su bukom graktali. Na isti način sokolovi i jastrebovi u brojnim jatima uzvitlani u zraku pijukali su. I mnoge druge šumske ptice i druge razne divlje četveronožne životinje iz gaja, pristupajući gradu u velikoj količini i davale su mnogobrojne strašne znakove paklenog bjesnila.*“¹⁸⁸ S druge strane, nepoznati flamanski klerik spominje da je epidemiji prethodila kiša žaba, zmija i škorpiona popraćena grmljavinom, munjama i tučom.¹⁸⁹

Iako su zapisi suvremenika često obilovali preuveličavanjem i metaforičnim tumačenjima, viđenja pojava koje su prethodile kugi utemeljena su jednim dijelom i na iskustvenom učenju, odnosno opažanju. Već spomenuti episkop Kiril Živković uvidio je da pred pojavu kuge „sove krešte“.¹⁹⁰ Razmišljajući kako bi episkopova opaska mogla biti temeljena na iskustvu, Miroslav Milošević te Dušan i Ivka Novaković zaključili su da, vjerojatno zbog ishrane zasnovane na glodavcima, „u vreme ili pred pojavu kuge u nekom mestu „sove krešte“ više nego obično jer se hrane kužnim miševima i pacovima, a to verovatno izaziva određene promene kod tih ptica“.¹⁹¹ Pored ovakvog tumačenja uloge životinja u zapisima suvremenika, treba se okrenuti i narodnim vjerovanjima. U prošlosti su se nerijetko u ponašanju određenih životinja pronalazili predznaci smrti. Vjerovalo se da, kako je srpski prosvjetitelj Dositej Obradović (oko 1739.-1811.) zabilježio, kad sova „gdi zaviče, plaše se bake, jer to znači da će ko umreti“.¹⁹² Ipak, Obradović ironično zaključuje: „Da i nema sovuljaga na svetu, i opet bi ljudi umirali.“¹⁹³ Pored sove, ptice

¹⁸⁷ Isto, 139.

¹⁸⁸ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 89-90.

¹⁸⁹ Isto, 49.

¹⁹⁰ Milošević, Novaković i Novaković, „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“, 197.

¹⁹¹ Isto, 197.

¹⁹² Dositej Obradović, *Izabrani spisi*, ur. Živan Milisavac (Novi Sad; Beograd: Matica srpska; Srpska književna zadruga, 1961), 259.

¹⁹³ Isto, 259.

zlosutnice su mogle biti kukavice, gavrani i druge.¹⁹⁴ No, nisu samo ptice bile glasnici smrti. I u određenom ponašanju pasa mogla se predvidjeti smrt. Vjerovalo se da pas pognute glave koji mnogo arlauče nagovješćuje smrt ili, pak, ako iskopa duboku rupu u zemlji.¹⁹⁵

Sama kuga spada u skupinu zoonoza, to jest bolesti koje napadaju i čovjeka i životinje, međutim njezine posljedice na ponašanje zaraženih životinja još uvijek nam nisu u dovoljnoj mjeri poznate. Naše spoznaje se uglavnom svode na to da životinje, bilo divlje, bilo domaće, mogu utjecati na rasprostranjenost zaraze u ulozi vektora.¹⁹⁶ Upravo su tu ulogu znanstvenici pripisali štakorima, odnosno infekcije kuge se održavaju u lancu štakor-buha-štakor.¹⁹⁷ Taj lanac utemeljen je tek krajem XIX. stoljeća, nakon što je francuski konzul u Kini Roche u svojoj knjizi o toj zemlji iznio zanimljiva opažanja. On je primijetio kako je svaka epidemija kuge u provinciji Yunnan bila praćena i epizootijom kuge kod štakora.¹⁹⁸ Štoviše, među dijelom povjesničara vladalo je mišljenje kako je bubonska kuga napustila Europu u XVIII. stoljeću zato što je jednu vrstu glodavaca, crnog štakora, zamijenio sivi štakor.¹⁹⁹ Dugo vremena historiografija je pojavu crne kuge (plućne) vezivala za bakteriju koju prenose buhe s *Mus rattusa*, međutim to se ne može prihvatiti. Postoji mišljenje da je *Mus rattusa* uništio poljski štakor (*Mus decumanus*), što je također upitno. „Uostalom, poljski se štakor smješta ispod tla kuća, dok kućni štakor radije živi na tavanima, u blizini zaliha kojima se hrani. Njihove se invazije poklapaju prije nego da se isključuju.“²⁰⁰ I po mišljenju Normana Cantora ova tvrdnja ne bi dovela do nestanka bolesti, jer prijenosnici kuge mogu biti mnogobrojni.²⁰¹

Zoolog Graham Twigg je negirao epidemiju kuge iz XIV. stoljeća, smatrajući da se ne može raditi o bubonskoj kugi, već o antraksu. Njegova teorija

¹⁹⁴ Mila Bosić, „Pogrebni običaji Srba u Vojvodini“, *Rad Muzeja Vojvodine* 43 (2001), 64; Slobodan Zečević, *Srpska etnomitologija*, ur. Bojan Jovanovski i Božidar Zečević (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 376.

¹⁹⁵ Bosić, „Pogrebni običaji Srba u Vojvodini“, 64.

¹⁹⁶ Cvjetanović, *Osnovi epidemiologije*, 95.

¹⁹⁷ Vesna Turkulov i Snežana Brkić, *Infektivne bolesti: za studente medicine* (Novi Sad: Medicinski fakultet Novi Sad, 2015), 128.

¹⁹⁸ Nedugo nakon toga, u vrijeme epidemije kuge u Hong Kongu 1894. godine, Alexandre Yersin i Japanac Kitasato Shibasaburō, neovisno jedan o drugom, otkrili su u krvi bolesnika uzročnika kuge te ga opisali. Jovan Maksimović, „Kuga u kulturnoistorijskim spomenicima“, u: *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, ur. Vojslav Jovanović (Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1996), 59.

¹⁹⁹ Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, 139.

²⁰⁰ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 78.

²⁰¹ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 12.

počivala je na činjenici da srednjovjekovni izvori ne spominju pomore štakora, koji inače prethode izbijanju kuge. S druge strane, ni opisi bolesti ne moraju odgovarati samo simptomima kuge, već i drugim bolestima. S vremenom je Twigg ublažio svoju teoriju i zaključio „da je to bio neki zrakom nošen uzročnik visoke zaraznosti“.²⁰²

Iako je povijest „ove bolesti, od njenog nastanka, povezana sa istorijom pacova“,²⁰³ po svemu sudeći europski štakori ne snose odgovornost za širenje kuge Starim Kontinentom.²⁰⁴ Vjerojatnije je da je „brojnim epidemijama buboničke kuge uzrok bio, ne pacov, već čovečja buva koja sa domaćina na samrti prelazi na zdravog. Smrtnost ljudi, dakle, ne bi trebalo nužno da podrazumeva nekog životinjskog prethodnika. Otuda pomori zaraze u siromašnim četvrtima gde je vašljivost bila najrasprostranjenija.“²⁰⁵ No, u prijenosu kuge mogu sudjelovati bilo koji glodavci, pa i mačke,²⁰⁶ čija je populacija bila brojna u XVIII. stoljeću.²⁰⁷

Potres i pojava kuge

Proučavajući razdoblje od VI. do VIII. stoljeća, Costas Tsiamis, Effie Poulakou-Rebelakou i Spyros Marketos predstavili su zanimljivu činjenicu da je u pet slučajeva pojavi kuge u Bizantskom Carstvu prethodio potres. On je ponekad prethodio mjesecima do skoro godinu dana prije pojave kuge.²⁰⁸

Po svemu sudeći, i pandemiji iz XIV. stoljeća prethodila je prirodna katastrofa u Kini. Iako se još uvijek ne zna što se točno dogodilo, pretpostavke su da se radilo o klimatskim promjenama i potresu.²⁰⁹ Brojni europski kroničari su gotovo po pravilu navodili potres koji je prethodio kugi u srednjovjekovnoj Europi. Guillaume de Machaut je zabilježio da pojavi kuge prethodi nekoliko pojava. Najprije su bila prikazanja na nebu, potom zemljotresi te

²⁰² Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 29.

²⁰³ Delimo, *Strah na zapadu*, 79.

²⁰⁴ Ponting, *Ekološka istorija sveta*, 219.

²⁰⁵ Delimo, *Strah na zapadu*, 79.

²⁰⁶ Ulogu mačaka u prijenosu kuge je još u XVIII. stoljeću primijetio Friedrich Wilhelm von Taube. On navodi kako prodorni „i subtilni otrov kuge rado se zadržava u mačjim dlakama. I budući da te životinje noću trče iz jedne kuće ili sela u drugo, to one i prenose zarazu iz jednog u drugo mjesto.“ Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 131.

²⁰⁷ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 12.

²⁰⁸ Costas Tsiamis, Effie Poulakou-Rebelakou i Spyros Marketos, „Earthquakes and plague during byzantine times: can lessons from the past improve epidemic preparedness?“ *Acta medico-historica Adriatica* 11 (2013), br: 1, 57.

²⁰⁹ Kantor, *U vrtlogu kuge*, 16; Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 19.

razni zločini, odnosno grijesi (između ostalog i trovanje bunara od strane Židova). Nakon ovih događaja uslijedila je Božja kazna koja se ispoljavala kroz strašne bure i oluje. Na kraju je uslijedila kuga uslijed iskvarenosti zraka.²¹⁰ U fragmentima kroničarskog zapisa *A Chuetis Tabula* pojava kuge u Splitu opisana je i kao posljedica raznih prirodnih katastrofa. Navodi se: „U ono je vrijeme bio zaražen zrak i postao mračan i taman, i mnogi su dijelovi svijeta bili zaraženi smrtonosnom pošasnom bolešću. (...) Veliki potres strahovito je vladao na mnogim mjestima i u mnogim dijelovima svijeta, pa su zato mnoge građevine ležale na zemlju oborene. Razni su vjetrovi, uzavrevši, pritiskujući i s najvećim naletom zviždeći duvali.“²¹¹ I kronika južnoaustrijskog samostana u Neubergu navodi potres koji je prethodio epidemiji. Kroničarski zapis Ivana Marinova Gundulića navodi da je pomor u Dubrovniku sredinom XIV. stoljeća uslijedio nakon petnaestodnevnog potresa.²¹²

Više različitih izvora je veljače 1739. godine zabilježilo potres koji se osjetio u Slavoniji i Srijemu. Tako je kroničar franjevačkog samostana u Šaregradu zabilježio da je „4. Veljače, dogodio se snažan zemljotres, mnogi su dimnjaci popadali, kao i vrh Tornja u Baču. Taj je pak zemljotres potrajao 15 dana, premda ne uzastopnih.“²¹³ Zabilješku sličnog sadržaja nalazimo i u kronici franjevačkog samostana u Slavonskom Brodu. Njihov kroničar je zabilježio kako „godine 1739, 4. veljače, čuo se ne samo ovdje, nego i posvuda takav zemljotres (ovdje između jedanaest i dvanaest sati danju), kakav mnogo godina mnogi starci i ljudi poodmakle dobi nisu zapamtili niti osjetili. Priповijedaju također da su bila dva ili tri, ali ih nisu jednako osjetili kao što su osjetili onaj prvi.“²¹⁴ Poput navedenih kroničara, Ivan Stražemanac zapisao je kako „4. II. 1739. g. u 1 sat popodne bio je u cijeloj Slavoniji i susjednim područjima takav zemljotres kakav se u ovim područjima još nije osjetio“.²¹⁵ No, njegova zabilješka je posebice intrigantna jer „je nakon njega počela harati kuga“.²¹⁶

Da bismo shvatili pojedino djelo, moramo uzeti u obzir onoga tko ga je pisao i u kojem vremenu. Kako se radi o kroničarima koji su uglavnom bili crkvena lica, u obzir treba uzeti njihovu izobrazbu. Ovakav slijed događaja,

²¹⁰ Delimo, *Strah na zapadu*, 101.

²¹¹ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 49.

²¹² Isto, 49.

²¹³ Cvitković (ur.), *Ljetopis franjevačkog samostana u Šaregradu*, 19.

²¹⁴ Egidije Stjepan Biber (ur.), *Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, knj. 1 (Slavonski Brod: Matica Hrvatska, Ogranak Slavonski Brod; Franjevački samostan Slavonski Brod; Povijesni arhiv Slavonski Brod, 1995), 87.

²¹⁵ Ivan Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene: 1730.*, ur. Stjepan Sršan (Osijek: Državni arhiv u Osijeku 2010), 66.

²¹⁶ Isto, 66.

gdje potres prethodi pojavi kuge, može biti posljedica temeljitog poznavanja *Biblije*. Možemo samo zamisliti kako je suvremenik mogao tumačiti činjenicu da mnoštvo naroda umire, što zbog kuge, što zbog rata. Naravno, tu je i njihova saveznica glad. To je jedan samostanski kroničar mogao poistovjetiti s Kristovim riječima da će prije njegova drugog dolaska ustati „narod protiv naroda i kraljevstvo protiv kraljevstva. Bit će gladi i potresa zemlje u raznim mjestima“ (Mt. 24: 7).²¹⁷ Isto tako, događaji iz svakodnevnice mogli su podsjećati na one apokaliptične scene kojima *Biblija* završava. Četiri jahača apokalipse dobili su vlast „nad četvrtinom zemlje, “da ubijaju mačem, glađu, kugom” i zemaljskom “zvjeradi”“. (Otk, 6: 8).²¹⁸

Stoga treba biti oprezan i prema ovakvom slijedu događaja u srednjovjekovnim kronikama. Moguće je da iz tog razloga autor kronike jednostavno dodao element potresa kojim bi se pojačala apokaliptična scena. Isto tako, treba uzeti s rezervom slijed događanja da je bio prvo potres pa kuga. I na kraju, moguće je da je potres samo psihološki dodatak koji nema utemeljenost u stvarnim događajima.

Pored spomenutog potresa 1739. godine, Slavonija i Srijem su se tijekom XVIII. stoljeća nekoliko puta tresli. Primjerice, po zabilješki franjevac, Vukovar se tresao i prosinca 1748. godine, kao i srpnja 1751. godine.²¹⁹ Vidljivo je da svaki potres nije slijedila kuga, zbog čega se sam potres ne može uzimati kao okidač epidemije kuge, niti je samo on dovoljan da bi se kuga pojavila van endemskog prostora. No, ne treba olako odbaciti tvrdnju da pojava potresa prethodi pojavi kuge, odnosno njihovo bilježenje tim slijedom u kronikama možda bi bilo odraz iskustva iz prethodnih epidemija, to jest da uistinu postoje neke poveznice između ovih dviju pojava. Međutim, pri razmatranju uloge potresa u pojavi kuge treba naglasak staviti na migracije koje potres izaziva, kako ljudi, tako i životinja. Rušenje stambenih objekata vjerojatno je dovodilo do zbrinjavanja stradalih u domove drugih osoba, što je za posledicu imalo veći broj ljudi na istom mjestu. Dakako, urušavanje stambenih i gospodarskih objekata povuklo je i migraciju životinja. Vjerojatno su i glodavci napuštali svoja ranija staništa i pratili migraciju ljudi, odnosno hrane.

Kao što je već navedeno, Costas Tsiamis, Effie Poulakou-Rebelakoui i Spyros Marketos ukazali su na povezanost između prirodnih katastrofa, točnije potresa, i pojave kuge na primjeru pojava ove zarazne bolesti u Bizantskom Carstvu.²²⁰ Poveznicu s ovom pojavom pronašli su i u ne tako davnom slučaju pojave kuge u Indiji, u državi Maharashtra. Ondje se kuga pojavila

²¹⁷ Kaštelan i Duda (ur.), *Biblija*, 22. (Novi zavjet)

²¹⁸ Isto, 220.

²¹⁹ Placido Belavić, *Crtice iz prošlosti Vukovara* (Vukovar: Tiskara „Novo doba“, 1927), 40.

²²⁰ Tsiamis, Poulakou-Rebelakou i Marketos, „Earthquakes and plague“, 61.

1994. godine, nakon tridesetogodišnjeg mirovanja. Iako okolnosti pojave kuge nisu jasne, zanimljivo je da se ona pojavila nakon snažnog potresa koji je pogodio zemlju rujna 1993. godine.²²¹ Naime, prirodna katastrofa je dovela do neuravnoteženosti između autohtonih glodavaca *Rattus rattus* i njihovih buha *Xenopsylla cheopis*. Snažan potres je doveo do povećanja populacije glodavaca narednih 8 do 10 mjeseci, čime je nastala neuravnoteženost između buha i glodavaca.²²² Autori su na kraju zaključili kako se čini da ipak postoji veza između visokomagnitudnog potresa i pojave kuge u područjima gdje je opstojnost zaraze prisutna desetljećima, kao enzootsko žarište.²²³ Isto tako, dio stručnjaka vjeruje da, iako prirodne katastrofe obično ne rezultiraju izbijanjem bolesti, one mogu, pod određenim uvjetima, doprinijeti širenju bolesti.²²⁴

Zaključak

Već gotovo dva stoljeća kuga nije zabilježena na jugoistoku Europe, ali sjećanje na nju je ostalo sačuvano u brojnim zapisima, zavjetnim spomenicima, pa čak i u svakodnevnom govoru u vidu ustaljenih izreka. Strahopoštovanje koje izaziva i nakon toliko godina posljedica je visokog mortaliteta koji je ostajao nakon njezinog pohoda. Upravo zbog njega bolest podliježe obveznoj zakonskoj prijavi u slučaju zaraze i danas. Dakako, posljedice koje je kuga ostavila na razvoj europskog društva nisu mogle ostati izvan fokusa povijesnih istraživanja. Tako su i pojave kuge na slavonsko-srijemskom prostoru u XVIII. stoljeću proučavane od strane nekolicine povjesničara. Na tragu ranijih istraživanja, autor je u središte problema istraživanja stavio uvjete u kojima se kuga javljala na slavonsko-srijemskom prostoru. Ipak, pojava kuge na slavonsko-srijemskom prostoru XVIII. stoljeća ne može se jednostavno objasniti. Ona predstavlja skup mnogobrojnih čimbenika koji su se posložili u točno određenom trenutku. Kako bi patogeni agens opstao, moraju biti zadovoljeni i određeni uvjeti u okolišu. Vremenske prilike, to jest odgovarajuća temperatura i vlažnost, uvjetuju ciklus razmnožavanja buha kao vektora u prijenosu bacila kuge. Na tom putu od buhe (s patogenim agensom) do čovjeka prenositelji mogu biti brojni, no najčešće su to životinje koje zadiru u čovjekovu neposrednu blizinu. Pozornost treba usmjeriti i na kolektivni imunitet, koji sprečava širenje određenih zaraza. U trenucima kada on padne, bolest je srušila važnu prepreku na svom pohodu. Razlozi njegovog pada mogu biti brojni. Iscrpljenost organizma izloženog gladovanju ili uslijed nepriklad-

²²¹ Isto, 60.

²²² Isto, 60.

²²³ Isto, 61.

²²⁴ Isto, 56.

ne ishrane idu u prilog razvoju bolesti. Dakako, ovome bi trebalo pridodati i sama obilježja pojedinog organizma, kao što su spol i dob, koji utječu na njegovu otpornost na patogene agense. Brojni ratovi i obveze prema vojsci, kao i potlačenost od strane vlastelina, doveli su seljaštvo do siromaštva. Kao posljedica toga javljala se sveopća oskudica, pa i u hrani. To je opet za sobom povlačilo gladovanje, a ono pad imuniteta. Kada se zbroje svi čimbenici, slavonsko-srijemsko stanovništvo je bilo predodređeno za obolijevanje zbog socio-ekonomskih uvjeta u kojima se nalazilo. Uz česte ratove, trgovinu i uopćeno migracije stanovništva, patogeni se agensi vrlo brzo mogao proširiti Dunavskom Monarhijom. Na tragu ovih misli, predstavljene su dvije epidemije kuge iz XVIII. stoljeća na slavonsko-srijemskom prostoru. Nemaću ulogu u razvoju i održavanju epidemije ima i čovjekov odnos prema bolesti, odnosno poštivanje sanitarnih mjera. Iako je on u ovom izlaganju izostavljen, održivost kuge na nekom prostoru nužno je promatrati i s ovog aspekta.

Neobjavljeni i objavljeni izvori

1. Biber, Egidije Stjepan, ur. *Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, knj. 1. Slavonski Brod: Matica Hrvatska, Ogranak Slavonski Brod; Franjevački samostan Slavonski Brod; Povijesni arhiv Slavonski Brod, 1995.
2. Boccaccio, Giovanni. *Dekameron*, knj. 1. Preveli Jerka Belan i Mate Maras. Zagreb: Globus media, 2004.
3. Cvitković, Budimir, ur. *Ljetopis franjevačkog samostana u Šaregradu*. Šaregrad: Franjevački samostan Šaregrad, 2002.
4. Elez, Petar; Jagodić, Ivica, ur. *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru*, knj. 1. Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru; Franjevački samostan Vukovar; Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2020.
5. Engel, Franz Stefan. *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*. Uredio Slavko Gavrilović. Novi Sad: Matica srpska, 2003.
6. Galamboš, Tibor, prev. „Kuga, Francuzi i glad: „Historia domus’ minorskog samostana u Pančevu“. *Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 2 (1990), br. 3: 189-195.
7. Hrvatska, Državni arhiv Osijek, Osijek, *Matične knjige umrlih pravoslavne 1777.-1810. Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar* (HR, DAOS, MKU 1777.-1810. prav. Prijenos moći sv. Nikole, Vukovar).
8. Hrvatska, Državni arhiv Osijek, Osijek, *Matične knjige umrlih rimokatolične 1777.-1796 sv. Filipa i Jakova, Vukovar* (HR, DAOS, MKU 1777.-1796. rkt. sv. Filipa i Jakova, Vukovar).
9. Hrvatska, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, fond *Vukovarsko vlastelinstvo*, Najstariji temeljni spisi Vukovarskog vlastelinstva, kut. 4. (HR, DAVU, VV).
10. Jačov, Marko. *Srem na prelomu dva veka (XVII-XVIII)*. Sremski Karlovci: Eparhija sremska, 1990.

11. Krstić, Vasa. „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, U: *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva*, Biblioteka centralnog higijenskog zavoda (Beograd: 1940), 1-25.
12. Mikić, Petar; Kolarović, Luka. „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“. *Krovovi* 22/23 (2008/2009), br. 71/74: 225-231.
13. Milošević, Miroslav; Novaković, Dušan; Novaković, Ivka. „Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine“, *Farmaceutski glasnik* 35 (1979) br. 6: 195-203.
14. Peštalić, Grgur. *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztomacseno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxje, i iskernjega, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati*. Budim: 1797.
15. Reljković, Matija Antun. *Satir iliti divji čovik*. Uredio Ivo Bogner. Osijek: Glas Slavonije, 1974.
16. Stražemanac, Ivan. *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene: 1730*. Uredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2010.
17. Šraud, Franc fon [Schraud, Franz von]. *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*. Preveo Jovan Valrabenštajn. Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1995.
18. Taube, Friedrich Wilhem von. *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*. Priredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, 2012.

Literatura

1. Babović, Miroslav; Sekulić, Radosav. *Zaštita bilja: za III i IV stepen srednje poljoprivredne škole*. Novi Sad: Zavod za udžbenike, 2004.
2. Belavić, Placido. *Crtice iz prošlosti Vukovara*. Vukovar: Tiskara „Novo doba“, 1927.
3. Bosić, Mila. „Pogrebni običaji Srba u Vojvodini“. *Rad Muzeja Vojvodine* 43 (2001), 63-74.
4. Braudel, Fernand. *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Prevela Dubravka Celebrini. Zagreb: August Cesarec, 1992.
5. Cartwright, Frederick; Biddiss, Michael. *Bolest i povijest*. Prevela Lucija Horvat. Zagreb: Naklada Ljevak, 2006.
6. Cvjetanović, Branko. *Osnovi epidemiologije*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1968.
7. Delimo, Žan [Delumeau, Jean]. *Strah na zapadu*. Preveo Zoran Stojanović. Vrnjačka Banja: Zamak kulture 1982.
8. Delort, Robert; Walter, Francois. *Povijest europskog okoliša*. Prevela Vesna Pavković. Zagreb: Barbat; Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH, 2002.
9. Frankopan, Piter [Frankopan, Peter]. *Putevi svile. Nova istorija sveta*. Preveo Nenad Dropulić. Beograd: Laguna, 2018.

10. Gavrilović, Slavko. „Rasprava u Beču 1737. o društveno-ekonomskim odnosima u Slavoniji i Sremu“. U: Slavko Gavrilović, *Studije iz privredne i društvene istorije Vojvodine i Slavonije od kraja XVII do sredine XIX veka*, 93-107. Novi Sad: Matica srpska, 2009.
11. Gavrilović, Slavko. *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu; Institut za istoriju, 1979.
12. Grmek, Mirko Dražen. *Život, bolesti i povijest: teze i razmišljanja*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000.
13. Grupa autora. *Imunologija*. Zagreb: Medicinska naklada, 2010.
14. Horbec, Ivana. *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.
15. Jovin, Slavko. *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
16. Jurković, Ivan. „Model uzročno-posljedičnih veza osmanske ugroze, klimatskih nepogoda, gladi i kuge na privredu hrvatskih i slavonskih vlastelinstava u zadnjim desetljećima 15. i tijekom 16. stoljeća“. *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 12 (2014), 139-149.
17. Kantor, Norman [Cantor, Norman]. *U vrtlogu kuge*. Preveo Veljko Nikitović. Beograd: NNK Internacional, 2010.
18. Kaštelan, Jure; Duda, Bonaventura, ur. *Biblija. Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Stvarnost, 1968.
19. Maksimović, Jovan. „Kuga u kulturnoistorijskim spomenicima“. U: *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, uredio Vojislav Jovanović, 56-101. Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1996.
20. Mihaljević, Melita. „Vodni cvijet modrozelenih algi u šaranskim ribnjacima“, *Ribarstvo* 54 (1996), 155-163.
21. Miškov, Dušan. „Istorija ishrane u Vojvodini“. U: *Zbornik radova: VII naučni sastanak, Sremska Mitrovica 22-23. maja 1976*, 139-164. Sremska Mitrovica: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1978.
22. Obradović, Dositej. *Izabrani spisi*. Uredio Živan Milisavac. Novi Sad; Beograd: Matica srpska; Srpska književna zadruga, 1961.
23. Pavić, Valentina; Galović, Dalida; Has-Schön, Elizabeta; Bogut, Ivan. „Kontrola rasta algi u vodnim ekosustavima upotrebom slame ječma“. *Ribarstvo* 70 (2012), 215-223.
24. Ponting, Klajv [Ponting, Clive]. *Ekološka istorija sveta. Životna sredina i propast velikih civilizacija*. Preveo Dragan Simić. Beograd: Odiseja, 2009.
25. Popović, Dušan. *Velika seoba Srba 1690*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1954.
26. Ravančić, Gordan. „Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku. Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2006.
27. Ravančić, Gordan. *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

28. Seiler, Annina; Fagundes, Christopher P.; Christian, Lisa M. „The Impact of Everyday Stressors on the Immune System and Health”. U: *Stress Challenges and Immunity in Space*, uredio Alexander Choukér, 71-92. Cham: Springer 2020.
29. Tsiamis, Costas; Poulakou-Rebelakou, Effie; Marketos, Spyros. „Earthquakes and plague during byzantine times: can lessons from the past improve epidemic preparedness?”. *Acta medico-historica Adriatica* 11 (2013), br. 1: 55-64.
30. Turkulov, Vesna; Brkić, Snežana. *Infektivne bolesti: za studente medicine*. Novi Sad: Medicinski fakultet Novi Sad, 2015.
31. Valter, Franosa [Walter, Francois]. *Katastrofe. Jedna kulturna istorija od XVI do XXI veka*. Prevela Tamara Valčić Bulić. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
32. Zečević, Slobodan, *Srpska etnomitologija*. Uredili Bojan Jovanovski i Božidar Zečević. Beograd: Službeni glasnik, 2008.

Summary

MAN, ENVIRONMENT, NATURAL PHENOMENA AND THE PLAGUE IN SLAVONIA AND SYRMIA DURING THE XVIII CENTURY

Slavonia and Syrmia, as border areas, of the Danube Monarchy were throughout the 18th century exposed to the threat not only of the Ottoman Empire but also of the inroads of the plague through the cordon sanitaire. Although the plague did appear several times in the immediate vicinity of Slavonia and Syrmia, it did not always cross the state border. However, despite all measures, during the 18th century the infectious disease found its way to the Slavonian-Syrmian area. Hence, the question arises as to what conditions had to prevail for the plague to appear and spread within a certain area. The aim of the paper is to describe the conditions in the Slavonian-Syrmian area in which the plague appeared during the epidemics in Erdelj and Irig. Because herd immunity plays a significant role in the development of an epidemic, this paper first provides a short review on the immunity of the Slavonians and Syrmians, followed by a review of the mortality related to gender. Immunity is the result of numerous factors, among others, of diet and famine; in this paper particular attention has been paid to these two factors. The development of bacteria and their vectors requires certain environmental conditions, which are discussed in the chapters Weather Conditions and Human Environment. The vectors play a significant role in the spreading of an epidemic; hence, particular attention has been paid to animals in relation to the plague. In view of the fact that numerous contemporaries referred to the correlation between the plague and the earthquake, a special review of these two factors in Slavonia and Syrmia during the 18th century has been provided.

Key words: famine, immunity, plague, earthquake, Slavonia, Syrmia, 18th century

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt:

Veljko Maksić, mag. hist.

Koste Gajića 31, Vera (32224 Trpinja)

e-mail: veljkomaksic23@gmail.com